

सैद्धान्तिक तथा
व्यावहारिक दृष्टिकोणमा
राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति,
दल तथा लोकतान्त्रिक विकास

माइकल जन्स्टन

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति,
दल तथा लोकतान्त्रिक विकास

माइकल जन्स्टन

नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिट्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्स (एनडीआई) विश्वव्यापी रूपमा लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र विस्तारका लागि क्रियाशील गैरनाफामूलक संस्था हो। स्वयमसेवी विज्ञहरूको विश्वव्यापी सञ्जालको सहयोगमा एनडीआईले लोकतान्त्रिक मूल्य, अभ्यास र संस्था सुदृढ तुल्याउन नागरिक तथा राजनीतिक नेतृत्वलाई व्यावहारिक सहायता उपलब्ध गराउँछ। राजनीतिक तथा नागरिक संघ संस्थालाई सबल बनाउन, निर्वाचन सुरक्षित राख्न र नागरिक सहभागिता, खुलापन एवं सरकारको जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्न विश्वका सबै क्षेत्रमा एनडीआईले लोकतन्त्रवादीहरूसँग सहकार्य गर्दछ।

प्रतिलिपि अधिकार © : नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिट्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्स (एनडीआई) सन् २००५। सर्वाधिकार सुरक्षित। गैरव्यवसायिक उद्देश्यका लागि एनडीआईलाई सामाग्रीको स्रोत उल्लेख गरेर र अनुवादको प्रतिलिपि उपलब्ध गराएर यस सामाग्री पूर्ण वा आंशिक रूपमा पुनःउत्पादन वा अनुवाद गर्न सकिनेछ। संयुक्त राज्य अमेरिकामा प्रकाशन गरिएको।

२०३० एम स्ट्रीट, एनडब्लू

पाँचौ तल्ला

वाशिङ्टन, डिसी २००३६

टेलिफोन : २०२-७२६-५५००

फ्याक्स : २०२-७२६-५५२०

वेबसाइट : www.ndi.org

कार्यक्रम डिजीसी-ए-००-०१-००००४-०० अन्तर्गत अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोगको लोकतन्त्र तथा शासनसम्बन्धी कार्यालय, लोकतन्त्र द्वन्द्व र मानवीय सहायता ब्यूरोको सहयोगमा यस दस्तावेजको प्रकाशन कार्य सम्पन्न भएको थियो। यहाँ प्रस्तुत धारणा अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग वा नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिट्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्सको दृष्टिकोण नभएर लेखकको निजी विचार हुन्।

विषयवस्तु

प्राक्कथन	१
लेखकका बारेमा	२
राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति, दलहरू र लोकतान्त्रिक विकास	३
राजनीतिलाई पहिलो प्राथमिकता.....	३
दल, विवाद र लोकतन्त्र	५
दल, राजनीतिक विवाद र दीगो लोकतन्त्र	७
नीतिगत उपकरण : विचारलाई व्यवहारमा उतार्ने	९
लक्ष्य र माध्यम : राजनीतिलाई जीवन्त राख्ने.....	२०
नीतिगत विकल्पको लागि सूची : अवस्था अनुकूल समान संयन्त्र.....	२५
निष्कर्ष र सावधानीको बुँदा	३१
सन्दर्भ सामग्री तथा टिप्पणी.....	३३

सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दलहरू र लोकतन्त्र

दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन

डा. केनेथ जाण्डा, नर्थवेष्टर्न विश्वविद्यालय

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति, दल तथा लोकतान्त्रिक विकास

डा. माइकल जन्स्टन, कोलगेट विश्वविद्यालय

दलसम्बन्धी सञ्चारमा विकास

डा. पीप्पा नरीस, जन एफ केनेडी सरकारी स्कूल, हाभर्ड विश्वविद्यालय

पार्टी लोकतन्त्रको कार्यान्वयन

डा. सुसन स्कारो, ह्यूस्टन विश्वविद्यालय

परियोजना व्यवस्थापक : भिक्टोरीया क्यानाभर

परियोजना सहयोगी : हाना आर्नोल्ड

परामर्शदाता : डा. डेनीस बेयर

सम्पादक : डा. जोन गोल्ड

डिजाइन र लेआउट : स्टेफानी लेभी

सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र शृङ्खलामा अनौपचारिक सल्लाहकारका रूपमा सहयोग गर्नु हुने सबैप्रति एनडीआई आभार व्यक्त गर्दछ : क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालय, इर्भिनस्थित लोकतन्त्र अध्ययन केन्द्रका निर्देशक डा. रसेल डाल्ट्रन; म्यान्चेष्टर विश्वविद्यालयमा यूरोपयुरोपेली राजनीतिका जन मनेट अध्यक्ष, डा. डेभिड फ्यारेल; ट्रिनिटी कलेज, डब्लिनका राजनीतिक शास्त्रका सहप्राध्यापक डा. माइकल गालाघर; स्यान फ्रान्सिस्को स्टेट विश्वविद्यालयका मानार्थ प्राध्यापक डा. के लसन; र ससेक्स विश्वविद्यालय, ब्रीटनमा राजनीति विषयका प्राध्यापक, डा. पल वेब ।

यस शृङ्खलामा स्कट बेट्स, राष्ट्रिय नीति केन्द्र; जन ब्रुटन, फाइन गेल, आयरल्याण्ड; फ्रेडरिच एबर्ट फाउण्डेसनका डा. डेटर डेट्के; फ्री डेमोक्रेट्स गठबन्धन (एसजेडडीएसजेड), हंगेरीका मत्यास इओर्सी एमपी; फ्रीडम हाउसका थोमस मेलिया; फ्लेमीस लीबरल पार्टी (भीएलडी), बेल्जियमका आन्नेमी नेयट्स एमइपी; कनराड एडनेयर फाउण्डेसनका डा. नोर्बर्ट वाग्नर; र संयुक्त अधिराज्य, लेबर पार्टीका टनी वर्थीइटनले पनि अतिरिक्त योगदान गर्नुभएको थियो ।

एनडीआईको राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रमबारे थप सूचना प्राप्त गर्न वा सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र शृङ्खलाको विद्युतीय सामग्री प्राप्त गर्न कृपया यहाँ जानुहोस् <http://www.ndi.org/global/polparties/polparties.asp>.

प्राक्कथन

नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने र सार्वजनिक हितका लागि शासन संचालन गर्ने क्षमता राख्ने गरी नीतिगत विकल्प उपलब्ध गराउन लोकतन्त्रमा सशक्त र दिगो राजनीतिक दलहरूको भूमिका आवश्यक पर्दछ। निर्वाचित नेतृत्व प्रति नागरिकहरूको निराशा, खस्कंदो राजनीतिक सक्रियता, गैर लोकतान्त्रिक शक्तिहरूमा देखिएको बढ्दो परिस्कृत स्वरूपले लोकतान्त्रिक राजनीतिक दलहरू प्रतिको चुनौति निरन्तर वृद्धि भइरहेको देखिन्छ।

खुला लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा नागरिकहरू सक्रिय रहने अझै खुला वातावरणमा निर्माण गर्न नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिच्युट (एनडीआई) ले बीस वर्षभन्दा बढी समय यता विश्वका राजनीतिक दलहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको छ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी संस्थाको रूपमा व्यावहारिक दृष्टिकोण अवलम्बन गर्दै एनडीआईले दलहरूको दीर्घकालीन सांगठनिक विकास प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय तथा राष्ट्रिय निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्न र सरकारमा सिर्जनात्मक रूपमा सहभागी हुन सहायता उपलब्ध गराउँछ। राजनीतिक दलहरूलाई अझ खुला र प्रतिनिधिमूलक संस्था बन्न बनाउन विविध प्रकारका सहयोग उपलब्ध गराइन्छ जसमा अन्तरक्रियात्मक तालिम र निर्देशित अभ्यासदेखि परामर्श र आवश्यकता अनुकूल स्रोत समावेश हुन्छन्।

एनडीआईले सन् २००४मा राजनीतिक दलहरूको भूमिका अनुकूलका चार महत्वपूर्ण विषयमा अध्ययन गर्दै शोधपत्रको शृङ्खला प्रकाशन गर्ने क्रम आरम्भ गर्‍यो। 'दलसम्बन्धी कानून अवलम्बन' र 'राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति, दल र लोकतन्त्र विकास' विषयक दुईओटा कार्यपत्रले राजनीतिक दलहरूलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने नियमनकारी संयन्त्रको चर्चा गर्दछ भने 'दल भित्रको आन्तरिक लोकतन्त्र कार्यान्वयन' र 'दलगत सञ्चार विकास' विषयक अन्य दुई कार्यपत्र दलको आन्तरिक शासन व्यवस्था र सङ्गठनसँग सम्बन्धित छ।

यी कार्यपत्रले दलगत राजनीतिको मूलतत्त्व, विविध विधि र तिनका प्रभाव एवं प्रतिफलका बारेमा एकसाथ तुलनात्मक सूचना उपलब्ध गराउने लक्ष्य राख्छन्। राजनीतिक दलको क्रियाकलाप वा रणनीतिले प्रत्येक क्षेत्रमा पार्ने केही प्रतिफलका सम्बन्धमा समेत तिनले परीक्षण गर्दछन्।

यी कार्यपत्रले दलको सङ्गठनसम्बन्धी सिद्धान्त वा छलफलमा रहेका विषयका सम्बन्धमा तात्कालिक समाधान प्रस्तुत गर्दैनन्।

बरु अझ प्रभावकारी र समावेशी राजनीतिक दल सिर्जना गर्ने क्रममा आइपर्ने अवरोध र समाधानका सम्भावित उपायहरूलाई ध्यानमा राख्दछन्। सामना गर्नु पर्ने सम्भावित खतरा र उतारचढावमा ध्यान दिएर दलहरू सचेत रहनु पर्ने व्यावहारिक उपयाहरू प्रस्तुत गर्दछन्। यी कार्यपत्रहरूले लेखकहरूले उद्धरण गरेका उत्कृष्ट स्रोत, लेख र किताबहरू थप अध्ययन गर्न प्रोत्साहन समेत गर्दछन्।

सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक दृष्टिकोणमा राजनीतिक दल र लोकतन्त्र शृङ्खलाले छलफलमा आएका प्रत्येक विषय र विशेष गरेर सम्बोधन भएका सवालका जटिलतासम्बन्धी जानकारी हासिल गर्न पाठकहरूलाई सहयोग गर्नेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ। तुलनात्मक रूपमा नयाँ वा हालै संकटमुक्त भएका लोकतन्त्रमा प्राथमिक रूपमा केन्द्रित रहेर यो कार्यपत्र 'राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति, दल र लोकतान्त्रिक विकास' ले राजनीतिक वित्त नीतिसम्बन्धी विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ।

सैद्धान्तिक ज्ञान, अनुभवजन्य अनुसन्धान र व्यावहारिक अनुभवको सम्मिश्रण गर्ने यो शृङ्खला एक प्रयोग हो। एनडीआईले चार जना प्रवृद्ध विद्वानहरूलाई कार्यपत्र लेखनमा संलग्न गराउनुका साथै दलका नेतागण, लोकतान्त्रिक अभियन्ता, एनडीआईका कर्मचारी र अन्य विशिष्ट प्राज्ञहरू समेत गरी विभिन्न व्यक्तिहरूलाई प्रारम्भिक कार्यादेश तर्जुमादेखि रूपरेखा र मस्यौदाको समीक्षा गर्ने सम्मका प्रत्येक चरणमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरेको थियो। यो शृङ्खला साकार तुल्याउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने धेरै महानुभावहरू, विशेष गरेर जटिल, सहकार्यात्मक प्रक्रिया अवलम्बन गरेर सुभावा र प्रतिक्रियाहरू सहजै ग्रहण गर्ने लेखकहरू र परियोजनाका परामर्शदाता डा. डेनीस बेयर प्रति एनडीआई आभारी छ। यो परियोजनाको प्रारम्भबाटै व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी बहन गर्ने एनडीआईका वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत भिक्टोरिया कानाभर पनि विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

यस परियोजनामा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग (यूएसएआईडी) प्रति पनि एनडीआई आभारी छ।

केनेथ वोल्लाक
अध्यक्ष

इभान डोहोर्ती
वरिष्ठ एसोसियेट

राजनीतिक दलसम्बन्धी कार्यक्रम निर्देशक

लेखकका बारेमा

माइकल जन्स्टन कोलगेट विश्वविद्यालयका सामाजिक विज्ञानका विभागीय निर्देशक तथा राजनीतिक शास्त्रका चार्ल्स ए डाना प्राध्यापक हुनुहुन्छ। उहाँले भ्रष्टाचार र सुधार नामक जर्नलको सन् १९८५ देखि १९९६ सम्म संस्थापक सहसम्पादकको रूपमा जिम्मेवारी सम्हाल्नु भयो र स्वर्गीय आर्नोल्ड जे हेडेनहेमरसँग *राजनीतिक भ्रष्टाचार : अवधारणा र सन्दर्भ* (सन् २००२)को सहसम्पादन गर्नुभयो। उहाँका आगामी पुस्तकहरू *भ्रष्टाचारको लक्षण : सम्पत्ति, शक्ति र लोकतन्त्र* (सन् २००५) र *नागरिक समाज र सुधार* नामक सम्पादित सङ्कलन लगायत हुन्। डा जन्स्टनले विश्व बैंक, एसिया फाउण्डेसन, सरकारी निष्ठासम्बन्धी न्यु योर्क राज्य आयोग, अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग र संयुक्त राष्ट्र संघलगायत अन्तर्राष्ट्रिय संस्था र विकासको क्षेत्रमा क्रियाशील नियोगहरूसँग काम गर्नु भएको छ। उहाँले येल विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधीको उपाधि हासिल गर्नुभएको छ।

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति, दलहरू र लोकतान्त्रिक विकास

सशक्त राजनीतिक दलहरू खुला, प्रतिस्पर्धी लोकतान्त्रिक राजनीतिका लागि आवश्यक छन्, विशेष गरेर विकासक्रम रहेका लोकतन्त्रहरूका लागि आवश्यक छन् । दलहरूलाई जीवन्त रहन, प्रतिस्पर्धी रहन र लोकतान्त्रिक भूमिका निर्वाह गर्न, निर्वाचन र अधिपत्तिको समयमा आर्थिक स्रोत आवश्यक पर्दछ । तैपनि राजनीतिक गतिविधमा खर्च हुने रकम र राजनीतिक चन्दा दातालाई साधारणतया आम रूपमा समस्याको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा त यसलाई लोकतन्त्र माथिकै खतरा भनेर व्याख्या गरिन्छ । दलहरूलाई आर्थिक स्रोत कसरी प्रदान गर्ने भन्ने विषयमा एकमत छैन । अर्थात्, चन्दाको हकमा गरिने नियमन, खर्च र सार्वजनिक जानकारी बारेमा एकमत छैन । निश्चित रूपमा दलहरूको कानुनी र संवैधानिक हैसियत प्रायः कमसल रूपमा परिभाषा गर्ने गरिन्छ^१ र तिनको राजनीतिक भूमिकाका बारेमा प्रायजसो असमझदारी कायम रहन्छ ।

मूल रूपमा तुलनात्मक तवरले नयाँ लोकतन्त्र वा संकटमुक्त भएर विकासक्रममा रहेका समाजका दल र राजनीतिक विकासमा प्रभाव पार्ने भएकोले यो कार्यपत्रले राजनीतिक वित्त सम्बन्धी नीतिको विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ । यस्ता समाजहरूमा दलहरूले मूलतः आम अभाव सामना गर्नु पर्दछ र तिनमा सहिष्णु आचरण, सामाजिक पुँजी र अन्य स्थानहरूमा उपलब्ध लोकतान्त्रिक राजनीतिलाई दिगो राख्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने संस्थाहरूको अभाव रहन्छ । यी क्षेत्रमा चन्दा दिने, सङ्कलन गर्ने, खर्च गर्ने र सार्वजनिक गर्ने विद्यमान प्रचलनहरू, र यसका अप्रभावकारी नियम कानुनले लोकतान्त्रिक प्रक्रियाको दिगोपना र गुणस्तरमा बलियो प्रभाव पारेको हुन्छ ।

तर, त्यस किसिमका अधिकांश नीतिहरूले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा भन्दा प्रतिस्पर्धात्मक दलहरूलाई आवश्यक स्रोत उपलब्ध गराउनुमा कम ध्यान दिने गर्दछन् । तिनले प्रायः सार्वजनिक स्वार्थ प्राप्त र प्राविधिक रूपमा उपयुक्त प्रशासन उपलब्ध गराउन विद्यमान सरकारको राजनीतिको 'नागरिक उद्देश्य'को रूपमा प्रतिक्रियात्मक तरिकाले गौर राजनीतिक

हुने सुधारको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् । नागरिक उद्देश्य र भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लक्ष्य कसैका लागि प्राप्त भए, प्राप्त भइहालेमा सारभूत रूपमा सार्वजनिक उपलब्धि नै हुन् । त्यसो हो भने तिनहरू मूलतः निःशुल्क सेवा लिने तर सहभागिता नजनाउने समस्यासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यस किसिमको राजनीतिमा व्यक्तिगत स्वार्थ जोखिममा रहने सम्भावना कम देखेर, धेरै मानसिहरू ठुलो बोझ अरु माथि छाड्ने गर्दछन् ।^२ राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नागरिकहरूले चलाउने भ्रष्टाचार विरोधी अवधारणाले बृहत रूपमा क्रियाशील, प्रतिस्पर्धात्मक राजनीतिक सहभागितालाई दिगो बनाउने सम्भावना न्यून रहन्छ । यसले निश्चित रूपमा, सक्रिय लोकतन्त्रमा आवश्यक स्वार्थ प्राप्तिको पक्षलाई महत्वपूर्ण तवरले अवरोध खडा गर्दछ । त्यसकारण, दलहरूलाई धेरैजसो राजनीति र सरकारलाई सामूहिक रूपमा प्रभाव पार्ने माध्यम भन्दा पनि सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निकायको रूपमा हेर्ने गरिन्छ^३ – यस्तो अवधारणाले लोकतान्त्रिक राजनीतिमा उर्जा न्यून बनाउँछ । यस्ता अवरोध सशक्त रूपमा कम प्रभावकारी बनाउने चाहना भएकाहरू, र यस कार्यमा संलग्न हुनेहरूको नागरिक स्तरको सुधार र मार्गदर्शनमा थोरै मात्र प्रभाव रहन्छ । यसकारण लोकतन्त्रको मार्गमा रहेका अधिकांश समाजहरूमा, सरकारमा रहेका दलहरूले राजनीतिक वित्तसम्बन्धी व्यवस्था आफ्नो स्वार्थ अनुकूल धेरै मात्रामा पुनर्लेखन वा कार्यान्वयन गरेका छन्^४ भने अन्य अवस्थामा सबै दावेदारहरूले दण्डहीनता सहित उल्लंघन गरेका छन् ।^५

राजनीतिलाई पहिलो प्राथमिकता

भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई प्राथमिक लक्ष्य बनाउनु भन्दा खुला राजनीतिक दाबी र सशक्त, जिम्मेवार दलहरूको दिगोपना र क्षमता अभिवृद्धि निश्चित गरेर लोकतान्त्रिक विकासमा राजनीतिक वित्तले सशक्त रूपमा सहयोग गर्न सक्दछ भन्ने यो कार्यपत्रको मूल मान्यता हो । निर्वाचन प्रचार प्रसार अभियानको समयमा र विचको समयमा आवश्यक आर्थिक

स्रोत उपलब्ध गराएर, आम रूपमा राजनीतिक प्रक्रिया र राजनीतिक आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराएर नागरिक र समूहहरूको स्वार्थ सम्बोधन गर्नु नै लोकतान्त्रिक विकासको महत्वपूर्ण पक्ष रहनेछ ।

दलको भनाइमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण र खुला, प्रतिस्पर्धात्मक राजनीतिक आर्थिक लगानी बिच आधारभूत नीतिगत लेनदेन हुन्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणले दुवै अवस्थालाई प्रोत्साहन गर्ने वितरणमुखी प्रयासलाई भन्दा सामान्यतया: पारदर्शिता कायम गर्नुपर्ने सर्तहरू र सहभागिता एवं वित्तको उपलब्धतामा प्रतिबन्ध लगाउने लगायतका नियमनकारी नीतिमा जोड दिन्छ । यसका अतिरिक्त धेरै देशहरूमा दलहरू वा नागरिक समाजको दीर्घकालीन राजनीतिक सशक्तता र तिनको अन्तरसम्बन्धमा भन्दा भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा, दाता, प्रापक र निर्वाचन अभियानमा केन्द्रित रहन्छ । विशेष गरेर हाम्रो चासोमा रहेका नयाँ र विकासशील लोकतन्त्रहरूमा

भ्रष्टाचार नियन्त्रणको मुद्दाले दलहरूलाई सबल तुल्याउने वा लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई गहन बनाउने (र विडम्बनापूर्वक यो प्रक्रियामा भ्रष्टाचार विरोधी नीतिलाई आवश्यक महत्वपूर्ण सहयोग उपलब्ध नहुने) सम्भावना नरहन सक्दछ । लोकतान्त्रिक विकासमा उच्च तहको सहयोग उपलब्ध गराउने राजनीतिक वित्त नीति दलहरू र नागरिक समाजको पक्षमा महत्वपूर्ण सहयोग उपलब्ध गराएर मूलतः वितरणमुखी हुन्छ । अन्ततः भ्रष्टाचार नियन्त्रण प्रयासले संयममा जोड दिँदै, दलहरू प्रतिको महत्व न्यूनीकरण गरे पनि, लोकतान्त्रिक नीति अभिवृद्धि गर्न राजनीतिक वित्तसम्बन्धी उपायको प्रयोग गर्न चाहने देशले प्रतिबन्ध र सीमा तोक्ने भन्दा कसको सशक्तिकरण र कस्तो प्रकारको गतिविधिलाई सहयोग गर्न चाहेको हो भन्ने पक्षमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

भ्रष्टाचार

व्यक्तिगत लाभकालागि सार्वजनिक पद र स्रोतको दुरुपयोग गर्नु भ्रष्टाचार हो । तर, 'सार्वजनिक', 'निजी' र 'दुरुपयोग' जस्ता शब्दावलीहरू धेरै समाजहरूमा राजनीतिक विवादका विषय हुन् । स्थापित लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा मूलतः व्यवसाय वा धनी व्यक्तिहरूले सरकारलाई प्रभावित पार्न प्रयास गर्ने अभ्यासहरूलाई भ्रष्टाचार रूपमा लिइन्छ । तर, विश्वका अन्य अधिकांश देशहरूमा, प्राथमिक समस्या के हो भने राज्यका प्रभावशाली पदाधिकारी वा राजनीतिक व्यक्तित्वहरूले आफ्नो ओहदाको दुरुपयोग गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रबाट अनुचित व्यक्तिगत लाभ लिन्छन् । परिभाषालाई लिएर देखिएको विवाद र धेरै देशहरूमा दण्डहीनताबिचजिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिहरू जसरी आफू धनी बन्छन्, पहिलो अवस्थामा प्रमुख सीमा र भिन्नता रेखाङ्कन गर्न र दोस्रो तहमा, राजनीतिक शक्तिको दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न र भ्रष्ट सरकारहरूको विकल्प सिर्जना गर्न, दुवै अवस्थाले स्वतन्त्र र खुला राजनीतिक विवाद उजागर गर्दछ ।

त्यसरी हेर्दा, दलहरू भ्रष्टाचारसँग सम्भावित समस्या नभएर लोकतन्त्रलाई जीवन्त र दैनिक जीवनको सन्निकट राख्ने प्रतिस्पर्धा, सङ्गठन, परिचालन र उत्तरदायित्वका आवश्यक माध्यम हुन् । राजनीतिमा प्रवेश तुलनात्मक रूपमा खुला रहन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्नु बाहेक, यसको लक्ष्य सम्पूर्णको हकमा एक प्रकारले 'समान तहको प्रतिस्पर्धा' सिर्जना गर्ने भने होइन । बरुसार्थक राजनीतिका लागि तिनको सहभागिता प्रोत्साहन गर्न र सक्षम तुल्याउन क्रियाशील हुने गरी, प्रभावकारी राजनीतिक सहभागीको रूपमा व्यक्ति, समूह र दलहरूको सशक्तिकरण गर्नु हो । दीर्घकालीन रूपमा प्रतिस्पर्धी राजनीतिले नागरिकको हातमा विकल्प चयन गर्ने

अधिकार राख्ने अवस्था नै एक प्रकारले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने महत्वपूर्ण कडी हो ।

यो तर्क प्रस्तुत गर्दै गर्दा, यी सवाल उजागर गर्नु अधि नै निकै ठुलो भूमिका निर्वाह गरेका विविध विचार र अनुसन्धानका प्रयासहरूलाई म एकसाथ जोड्न चाहन्छु । राजनीतिक वित्तमा पारदर्शिताको आवश्यकता जोडतोड र परिष्कृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको एक उदाहरणको रूपमा अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग (यु.एस.ए.आई.डी.)ले प्रकाशन गरेको *मनी ईन पोलिटिक्स ह्याण्डबुक* (राजनीतिमा पैसा सम्बन्धी हातेपुस्तिका) भन्ने पुस्तक हो ।^१ ईन्टरनेशनल आइडिया भन्ने संस्थाले पनि यस्तै विचार प्रस्तुत गरेको छ ।

यसले विश्वभरका देशहरूमा धेरै संख्या र संरचनामा पाइने नियमनकारी प्रयासहरूलाई सूचीकृत र विश्लेषण गरेको छ।^{१०} यस कार्यपत्रले यी तर्कहरूलाई गलत देखाउने प्रयास गरेको छैन, बरु अझ बढी वितरणात्मक नीति थप्ने कुरा गरेको छ र सक्रिय राजनीतिक दावी र सशक्त दलीय राजनीतिलाई प्रगति र अन्तिम लक्ष्यको मानक मानेर सबै प्रयास विच कार्यगत सन्तुलन कसरी मिलाउने भन्ने सुझाव प्रस्तुत गरेको छ।

यसमा व्यावहारिक पक्ष पनि गाँसिएको हुन्छ। राजनीतिक वित्त नीतिले महत्वपूर्ण प्रोत्साहन र अवरोध पनि सिर्जना गर्दछ। तर यो कार्यपत्रमा उल्लेख विधिहरू मात्र प्रयोग गरेर उन्नत लोकतन्त्र निर्माण हुन्छ वा परिष्कृत स्वरूप दिन सकिन्छ भन्ने आशा गर्नु गल्ती हुनेछ। प्राप्त प्रोत्साहन धेरै बलियो, धेरै कमजोर वा अन्तरविरोधी हुन सक्दछन्। यी कुरा नीति निर्माता वा राजनीतिक सहभागीहरूले सहीरूपमा नबुझ्न सक्छन् (वा हाम्रो सिद्धान्तले अपेक्षा गरे भन्ने तर्कपूर्ण नहुन सक्छन्)। तिनले आशातित नतिजालाई प्रोत्साहन दिए पनि प्रक्रियामा समय लाग्न सक्छ। यसबाहेक हामीले नीति खुला रूपमा निर्माण गर्दैनौं। धेरै समाजहरूमा राजनीतिक वित्त प्रणाली पहिले नै स्थापित भएको हुन्छ, र यी सबै प्रणालीहरूमा यथास्थितिबाट लाभ प्राप्त गर्ने सशक्त, जरा गाडेर बसेका नेता र समूहहरू हुन्छन्। अन्य नीतिगत क्षेत्रमा जस्तै राजनीतिक वित्तमा पनि कहिलेकाही ठुलो प्रभाव रहने गरी अनपेक्षित प्रतिफलको नीति लागू हुन्छ। राजनीतिक वित्त नीतिको सघन राजनीतिक उद्देश्यका बाबजुद, सावधानी अपरिहार्य हुन्छ। विशेष गरेर अनिश्चिता धेरै भएको, सूचना न्यून रहेको, लोकतान्त्रिक प्रक्रिया र विवाद सम्बन्धी अनुभव थोरै सुधारका अवसर अल्पकालीन तहमा सीमित रहेको समाजको हकमा अझै सावधानी जरुरी हुन्छ। स्रोत वितरण गर्ने सोच सही हुनसक्छ तर उपयुक्त लाभग्राही छन् कि छैनन्, छन् भने तिनको सहजै पहिचान हुन सक्छ कि सक्दैन भन्ने विचार गर्नुपर्छ। खुला र जवाफदेही नीतिका लागि पारदर्शिता सशक्त बल साबित हुन सक्छ। तर यसले नागरिक, दाता र राजनीतिकर्मिलाई प्रतिहिंसातर्फ अभ्यस्त गराउन सक्दछ र नयाँ समूह वा कमजोर समूहहरूलाई राजनीतिक वृत्तबाट बाहिर पुऱ्याउन सक्दछ। हामीले चाहेको परिवर्तन रोकिने मात्र नभएर, सबै नियमनको लाभ आम जनता भन्दा व्यक्ति विशेषले प्राप्त गर्ने भएको कारण सरकारले सधैं सावधानी अपनाएर काम गर्नु पर्दछ।

भ्रष्टाचार र राजनीतिक वित्तको दुरुपयोगलाई, विशेष गरेर संस्थाहरू कमजोर रहेको^{११} अवस्थामा, गम्भिरतापूर्वक लिनु पर्दछ। पैसाको प्रभावले कुनै धारणालाई अन्य धारणा भन्दा माथि पार्न सक्दछ। स्रोत अपर्याप्त भएका दलहरूले लोकप्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न सक्दैनन्। धेरै स्रोत भएका दलहरूले प्रतिस्पर्धीलाई विस्थापन गर्न सक्लान् तर आफ्नै सामाजिक आधार गुमाउने छन्। धेरै थोरै तह र तप्काबाट स्रोत प्राप्त गर्ने दलहरूले बृहत्तर समाजको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने छैनन्। सत्तारूढ दलहरूले राज्यको स्रोतको पनि उपयोग गर्न सक्नेछन्। मित्रलाई पुरष्कृत गर्न र दुश्मनलाई दण्डित गर्न उपयोगी हुने^{१२} राज्य शक्ति र स्रोतहरू प्रतिपक्षीलाई प्राप्त हुँदैन। पार्टी नेताहरूले, विशेष गरेर सघन रूपमा अनुशाषित संसदीय व्यवस्थामा, प्रक्रियागत रूपमा आफूलाई धनी बनाउन, दलभित्रको आन्तरिक बहस दबाउन, चन्दा दातामाथि दबाव सिर्जना गर्न एकाधिकार कायम गर्न सक्छन्। अन्य व्यवस्थामा स्थान ओगट्नेहरूले पनि यस्तै रणनीति अवलम्बन गर्न सक्छन्। स्थापित लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा निजी स्वार्थ र नीति निर्माता विचमध्यस्थताको भूमिका निर्वाह गर्न कुनै लाभको बदलामा^{१३} बजारको प्रभावको रूपमा दल र नेताहरू देखा पर्दछन्। दुरुपयोग रोकथाम वा सार्वजनिक गर्ने कार्य स्वागतयोग्य हो। तर, सामाजिक रूपमा जरा गाडेको, सानो संख्यामा रहेको सबल राजनीतिक दलहरूको खुला र सशक्त प्रतिस्पर्धा नै भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने र लोकतन्त्र समुन्नत बनाउने दीर्घकालीन उपाय हो।

दल, विवाद र लोकतन्त्र

लोकतन्त्र सामाजिक र औपचारिक प्रकृति दुवैमा समग्र गतिशील स्वशासन प्रक्रिया हो। यो अवस्था सार्वजनिक जीवनमा पैरवी, मतदान, सभा, समूहलाई दिने योगदानको समय र रकम आदिको रूपमा हुने सहभागिताको तवरले मात्र नभइ समग्र सहभागितालाई दिगो राख्ने र ज्यादतीलाई नियन्त्रण गर्ने राज्य, राजनीतिक तथा सामाजिक संस्था, संविधान र तिनले स्थापना गरेका निकाय, विश्वसनीय अधिकार, स्वतन्त्र प्रेस, निर्वाचन र न्यायिक प्रक्रिया, आम अधिकार र सामाजिक सङ्गठनको रूपमा पनि देखिन्छ। सहभागिता र संस्था विचको सन्बन्ध र सन्तुलन आवश्यक रहन्छ। संस्था बिनाको सहभागिता अराजक र निष्प्रभावी

रहन्छ, र धेरैलाई हानी र थोरैलाई लाभ पुऱ्याउने किसिमको हुन सक्दछ। सहभागिता बिनाको संस्था, प्रायः नकारात्मक तवरले माथिबाट नियन्त्रण गर्ने माध्यम मात्र हुने भएकाले, अर्थहीन अभ्यास मात्रै हो ।

प्रतिफलमा दाबी कायम रहँदा मानिसहरू सशक्त र दिगो रूपमा सहभागी हुने सम्भावना रहन्छ। विरोधाभाषको रूपमा लोकतन्त्र सार्वजनिक हितका लागि महत्वपूर्ण छँदा छँदै निजीस्वार्थ यसको सशक्त ऊर्जाका लागि महत्वपूर्ण रहन्छ। खुला, प्रतिस्पर्धी र न्यायोचित संस्थाले नागरिक र समूहहरूलाई वैधानिक र विश्वसनीय व्यवस्थाभित्र स्वार्थ सुरक्षित राख्न, आफ्नो रोजाईको विषयमा क्रियाशील रहन र पदाधिकारीहरूलाई निर्णयप्रति जिम्मेवार रहन सक्षम तुल्याउँछ। सामाजिक रूपमा स्थापित स्वार्थहरूले विवादबिच जीवन्त भएका संस्थाहरूले कार्यगत सहमतिको जोडबलमा सार्वजनिक नीतिमा द्वन्द्व सामान्यीकरण गर्न, माग एकतृत गर्न र वैधानिकता प्राप्त गर्न सक्छन्।

यी प्रक्रियामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण संस्था मध्येका पात्र राजनीतिक दलहरू नै हुन्। दलहरूले सहभागिता र संस्था दुबैलाई मूर्त रूप प्रदान गर्छन्। दुबै बिच सन्तुलन कायम गर्न दलहरू नै आवश्यक पर्दछ। तिनले आफ्ना विविध भूमिकाबिच निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा मात्रै गर्दैनन्, लोकतन्त्रलाई सबल तुल्याउने सामाजिक शक्तिलाई निरन्तर रूपमा परिचालित र सङ्गठित समेत गर्दछन्। सबैभन्दा प्रतिबद्ध लोकतन्त्रवादीलाई समेत राजनीतिक प्रक्रियामा दिगो साङ्गठनिक आधार, स्रोतको भण्डार र कानुनी मान्यता आवश्यक पर्दछ। दलहरूले नेताहरूलाई नागरिक सरोकारसँग नजिक राखेर समर्थकसँग सम्पर्क गराउने र राजनीतिक विकल्पलाई सरल बनाउने काम सम्पन्न गर्दछन्। धेरै समाजहरूमा दलहरूले सामाजिक गतिविधि, मान्यता र व्यक्तिगत एवं पहिले पहिले जातीय 'सन्तुलित टिकट' भनेजस्तै समूहगत हैसियत, सुरक्षा, आबद्धता तथा प्रभावकारिताको आभास लगायतको रूपमा गैरराजनीतिक लाभ समेत उपलब्ध गराउँछन्।

दलहरूले इ. इ. स्काट्सनाइडरले धेरै अधि पहिचान गरेको तर हाल निरन्तर बेवास्ता गरिएको सामान्यीकरण र प्रतिबद्धतासँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्।¹¹ साधारण रूपमा भन्नु पर्दा दलहरू सशक्त भएका स्थानमा दलहरूलाई स्वार्थ समूहको भन्दा स्वार्थ समूहलाई दलहरूको बढी आवश्यकता रहन्छ। त्यसैले दलका नेताहरूले

सम्भौता कायम गर्न र सम्भौता पालना भएको निश्चित गर्न वार्ताकारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् र साधारणतया गर्दछन्। सशक्त दलहरूले सामाजिक सदगुणको रूपमा नभएर, चुनाव जित्नको लागि समानताको आधारमा जोड दिन्छन् र ज्यादती निरुत्साहित गर्दछन्। हतियार, घुषखोरी, लोकप्रिय नेताको छवी वा भीडको बलमार्फत जनतालाई शक्ति प्राप्त गर्नबाट दलहरू आफैँले रोक लगाउँदैनन् र दलहरू आफैँ दुरुपयोगका विविध पक्षसँग खुला रहन्छन्। तिनको अनुपस्थितिमा समाजको नागरिक र समाजसँग वास्तवमै थोरै लोकतान्त्रिक विकल्प बाँकी रहन्छ।

स्रोत र लेनदेन

निश्चित रूपमा सशक्त दललाई रकम आवश्यक हुन्छ। राजनीतिक रकम सङ्कलन र खर्च गर्दा लोकतान्त्रिक प्रक्रियाको ऊर्जा अभिवृद्धि हुन सक्दछ। रकम भनेकै भाषण हो भने वर्तमान दाबी समेत हामी बेवास्ता गर्ने हो भने – एक प्रकारले अप्ठ्यारो किसिमको तत्व परिवर्तन – रकम चन्दा दिनु महत्वपूर्ण प्रकारको राजनीतिक सहभागिता हो जसले कसैको विचारको सघनता सांकेतिक रूपमा उजागर गर्दछ। नागरिक र नागरिक समाजलाई दलको वित्तका लागि सहयोग माग गर्नु राजनीतिक गतिविधि हो र नेता र समर्थक सम्बन्ध सशक्त तुल्याउने माध्यम हो। दलको जवाफदेहिता निर्माण गर्नमा चन्दा सङ्कलन भूमिकालाई मान्यता दिने प्रचलन छैन – पैसाको प्रयोग गर्ने प्रचलन, दलहरूले अवलम्बन गर्ने राजनीतिक र नीतिगत रणनीति र आन्तरिक लोकतन्त्र जस्ता आधारमा।

यसकारण आर्थिक नीति सरल रहन्छ भन्न सकिन्छ। तर व्यवहारमा यसले नौलो र स्थापित दुबै किसिमका लोकतन्त्रको लागि सबैभन्दा जटिल नीतिगत विकल्प प्रस्तुत गर्न सक्दछ। राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत हुन्छ जसमा विविध भागले सम्बोधन गरेको लक्ष्य प्रायः परस्पर अनुकूल वा राम्ररी सोचिएको हुँदैन। चन्दा र खर्च, सार्वजनिक अनुदान, चन्दा दिनलाई मिलान वित्तवा कर प्रोत्साहन, अनुपालन र निगरानीको प्रक्रियामा प्रतिबन्ध सबै बृहत वा न्यून हुन सक्दछ। वित्त दलहरू, स्वतन्त्र उमेदवारको समिति वा विविध स्वतन्त्र निकाय समक्ष वा मार्फत प्रवाह हुन सक्दछ। स्वतन्त्र नागरिक, स्वयमसेवी संस्था, विविध प्रकारका स्वार्थ प्रतिनिधित्व गर्ने समिति र

व्यवसाय आफैँलाई चन्दा दिन वा खर्च गर्न प्रोत्साहन वा अनुमति प्रदान गरिनेछ वा छनौट गरेर प्रतिबन्ध लगाइनेछ । विदेशी व्यक्ति र समूहबाट चन्दा लिन पाउने कि नपाउने भन्ने मूल सवाल हो । अनुदान प्राप्त गर्ने योग्यताको सीमा उच्च वा न्यून, बृहत वा साँघुरो हुनसक्छ । चन्दा र खर्चसम्बन्धी तथ्याङ्क बृहत र शीघ्र रूपमा उपलब्ध गराउने वा उपलब्ध नगराउने अवस्था पनि हुन सक्दछ ।

कार्यान्वयन निरन्तर चल्ने द्विविधा हो । धेरै देशमा आयव्ययका नियमछन् । तर, अक्सर त्यसको पालना गरिँदैन । राजनीतिक आर्थिक नीति, अझ सशक्त अभिव्यक्तिका लागि हो । राजनीति कहिल्यै पनि निष्पक्ष हुँदैन, बरु यसबाट विविध तवरमा प्रतिफललाई प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण लाभ र हानी सिर्जना हुन्छ । अन्त्यमा, लोकतन्त्रहरू बिच आफैँमा निश्चित भिन्नता रहन्छ र सधैं सुधारोन्मुख रहन्छन् । एउटा समाजमा उपयोगी नीति अर्को समाजका लागि हानिकारक हुन सक्छन्, र दुवै समयक्रमसँगै आ-आफ्नो अवधारणा पुनर्विचार गर्न बाध्य रहन्छन् । यसमा अनपेक्षित प्रतिफल अन्तरनिहित छ : चुनावी राजनीतिको प्रभाव र इच्छुक सहभागीको उर्वर कल्पनाशीलता बिच कुनै निश्चित परिवेशमा विविध नीतिहरूको सम्मिश्रणले पार्ने प्रभाव पूर्वानुमान गर्न कठिन छ । त्यसकारण कुनै एक सर्वश्रेष्ठ वित्तीय पद्धति छ भन्न सकिन्न ।

यहाँ प्रस्तुत गरिएको तालिका १ ले सबैभन्दा महत्वपूर्ण लेनदेनको सूची प्रस्तुत गर्दछ । जनताले निर्माण गर्न चाहेको राजनीति र समाज बिचको विकल्प प्रतिनिधित्व गर्ने केही रणनीतिक प्रकृतिका छन् । अरू कार्यनीति प्रकृतिका छन्, जसले जनताले लक्ष्य प्राप्त गर्न उपयोग गर्ने माध्यमलाई इंगित गर्दछ । सबै लेनदेन निर्विकल्प हुँदैनन् जसमा राजनीतिक उचारचढावका विपरित बिन्दूमा विभिन्न लक्ष्य वा माध्यम अवस्थित रहन्छ । उदाहरणको रूपमा, समाजहरूले आन्तरिक र सार्वजनिक जवाफदेहिता प्राप्तिको प्रयास गर्न सक्छ तर एउटा लक्ष्यमा सहयोग गर्ने केही नीतिहरूले अरू पक्षलाई प्रभाव पार्न सक्दछ । अन्य लेनदेनमा समयको आयाम अन्तरनिहित हुन्छ । समाजले प्रारम्भमा सार्वजनिक वित्तको प्रावधानमा जोड दिन सक्दछ तर समयक्रमसँगै राजनीतिक वित्तको भार राजनीतिक दल र दातामा स्थानान्तरण गर्ने लक्ष्य राख्दछ । दल र स्वतन्त्र उमेदवार वा राष्ट्रिय र स्थानीय राजनीति बिचको तुलनात्मक सन्तुलन जस्ता अन्य लेनदेनको स्वरूपअझ भन्नु

पर्दा संविधान, सत्ता र निर्वाचन पद्धतिले निर्धारण गर्दछ । यस्तो सूचीले राजनीतिक वित्तनीति निर्माण सरल बनाउँदैन; उद्देश्य बरु मूल विकल्पमा ध्यान दिनु हुनेछ – विकल्पको छनौट स्वतः वा राम्रो सोच विचार नगरी गर्नु मनासिव हुने छैन । यसै अवस्थामा धेरैजसो लेनदेनमा एक किसिमको नियमितता छ । तालिका १ मा यस कार्यपत्रमा उल्लेख राजनीतिक विवाद अवधारणाको अंशको रूपमा रहेको धेरै रणनीति र कार्यनीति प्रस्तुत छन् जबकी भ्रष्टाचारविरोधी धेरै पक्ष दायाँतर्फ प्रस्तुत छ । सो विशेषता नै यो कार्यपत्रको आधारभूत विषय हो ।

दल, राजनीतिक विवाद र दीगो लोकतन्त्र

माथि उल्लेख भए जस्तै नागरिक/सुधार दिग्दर्शनका मूल विकल्पहरू छन् – माध्यम र महत्वपूर्ण लक्ष्यका रूपमा लोकतान्त्रिक लक्ष्यका लागि स्वतन्त्र, खुला राजनीतिक विवादका महत्वमा जोड दिने विकल्प । बहुदल र चुनावको दिन उपलब्ध विकल्प जनाउन 'प्रतिस्पर्धा' नभएर 'विवाद' भन्ने शब्द यहाँ जानी जानी प्रयोग गरिएको छ । वास्तविक, सामाजिक रूपमा स्थापित समूह र स्वार्थ बिच सशक्त, दीगो, आत्मरुची भएका विवादहरू जनाउन यसको प्रयोग गरिएको छ – निर्वाचनको बिच र अभियानको दौरान हुने विवाद । यस्ता विवादमा प्रतिस्पर्धा, सङ्गठन, परिचालन र जवाफदेहिता आवश्यक र प्राप्त हुन्छ – नागरिक मूल्यको रूपमा नभएर जनताले दलहरू मार्फत राजनीतिक प्रक्रियाको प्रभावकारी प्रयोग गर्ने तौरतरीका भने बुझिन्छ । यसै पनि यी चार प्रक्रिया सशक्त, सक्रिय दल र दलहरूले सार्वजनिक जीवनमा योगदान गर्न सक्ने अवस्था र सबल, दिगो लोकतन्त्रका विशेषताका पहिचान हुन् । लोकतान्त्रिकरण 'पूर्ण' भयो भन्ने अवस्थाका संकेत भए पनि ती अन्तिम अवस्था वा सूचक होइनन् । त्यसमा स्रोत, सहभागिता र समय समयमा समीक्षा आवश्यक पर्दछ र स्थापित लोकतान्त्रिक पद्धति समेत निश्चित तवरले बिग्रिएर जान सक्छ । हाम्रा राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीतिगत विकल्पबाट निश्चित रूपमा तिनको वृद्धि हुने वा कमजोर हुने अवस्था आउन सक्छ ।

तालिका १ : राजनीतिक आर्थिक नीतिमा मूल लेनदेन

	राजनीतिक विवाद अवधारणा	भ्रष्टाचारविरोधी अवधारणा
रणनीतिक (लक्ष्य)	राजनीतिक विवादका लागि स्रोत उपलब्ध गराउने	भ्रष्टाचार नियन्त्रण
	माध्यमको रूपमा राजनीतिक दल, राजनीतिक विवादका माध्यम	नागरिक निकाय वा 'सार्वजनिक उपकरण' का रूपमा दलहरू
	वितरणमुखी नीति (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष स्रोतको उपलब्धता)	नियमनकारी नीति (वित्तको प्रवाहमा सीमा निर्धारण गर्ने; पारदर्शिता र जवाफदेहिता)
	सक्रिय, आत्मकेन्द्रित राजनीतिक अगुवाको रूपमा नागरिक समाज	राजनीतिक, आर्थिक ज्यादतीको नियन्त्रकको रूपमा नागरिक समाज
कार्यनीति (माध्यम)	निजीवित्तको प्रवाह प्रोत्साहन गर्ने	निजी दाताको प्रभाव निश्चित गर्ने
	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता	सशक्त स्वतन्त्र आर्थिक आधारमा दलहरूको निर्माण गर्ने
	आन्तरिक दलीय जवाफदेहिता, शासन	सार्वजनिक जवाफदेहिता, पारदर्शिता
	'अदृश्य सहयोग' का कारण योगदान पुष्टी नगर्ने, प्रतिवादबाट नागरिकको सुरक्षा गर्ने	जवाफदेहिता प्रोत्साहन गर्न पारदर्शिता, ज्यादती र असंगत लेनदेन नियन्त्रण गर्ने
	नयाँ दल र स्वतन्त्र उमेदवार प्रोत्साहन गर्ने	नागरिकका लागि नियमित र एकतावद्ध विकल्प सिर्जना गर्ने
	दलहरूमा जोड	व्यक्तिगत उमेदवारमा जोड
	राष्ट्रिय मुद्दा, उमेदवार र समीकरणमा जोड	स्थानीय मुद्दा, उमेदवार, स्वार्थमा जोड

तिनीहरू धेरै तहका लागि महत्वपूर्ण भएको कारण म यी चार प्रक्रियालाई नियमित रूपमा 'लक्ष्य' भनेर सम्बोधन गर्दछु । यी कुरा निश्चित उपकरण प्रयोग गरेर सजिलै वा स्थायी रूपमा व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भनेर सोच्नु हुँदैन । व्यवहारमासामाजिक तथा राजनीतिक विकासका अन्य विविध पक्षसँग यसको अन्तरसम्बन्ध हुन्छ ।

प्रतिस्पर्धा । दलहरू र तिनले सामूहिक रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने दलीय व्यवस्थाले विविध प्रकारका चाहना र उमेदवार हरूलाई प्रभावका व्यावहारिक अवसर उपलब्ध गराउनु पर्दछ । स्वभाविक रूपमा यसो भन्दा चुनाव जित्ने अवसर भन्ने बुझिन्छ तर कोही समय चुनाव हार्ने दावेदारले पनि बहसको क्रममा प्रभाव पार्न सक्दछ । प्रतिस्पर्धामा मतदान गर्ने र चुनाव लड्ने अवसर सबैका लागि सुनिश्चित हुनु पर्दछ र चुनावी प्रक्रिया इमान्दार र सार्वजनिक निगरानीका लागि खुला रहनु पर्दछ । चन्दा उपलब्ध गराउने क्षमताले प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्दछ, दुवै तरीकाले प्रत्यक्ष रूपमा स्रोत

उपलब्ध गराएर र अप्रत्यक्ष रूपमा लोकप्रिय निर्वाचन क्षेत्रमा सम्पर्क स्थापित गर्न प्रोत्साहन दिएर । व्यवस्थित भयो भने मात्रै प्रतिस्पर्धा प्रभावकारी हुन्छ । जस्तै, ४० ओटा प्रतिस्पर्धी हुनुभन्दा दुई वा तीन प्रतिस्पर्धी भएमा व्यवस्थापन सहज हुन्छ र निर्णय सहज हुन्छ । शक्तिका साथै मत र चन्दाका लागि बृहत सामाजिक तहमा प्रतिस्पर्धा गर्ने वास्तविक अवसरले दलहरूलाई मुद्दा र लोकप्रिय चाहना प्रतिविम्बित हुने गरी प्रतिस्पर्धा गर्न प्रेरणा प्रदान गर्दछ । चुनावमा पराजित भएकालाई पनि नतिजा स्वीकार गरेर अर्को चुनाव जित्न सशक्त रूपमा तयारी गर्न यो अवस्थाले अवसर प्रदान गर्दछ ।

सङ्गठन । आम असन्तुष्टी र आकांक्षा अभिव्यक्त गर्ने अवसर उपलब्ध गराएर सुसंठित दलहरूले जनताकेन्द्रित राजनीतिलाई संरचनागत निरन्तरता प्रदान गर्दछ । तिनले कानून र आफ्ना कर्मचारी, कार्यकारी (जोखिम रहे पनि कुनै समय निजामति कर्मचारी) र प्रतिष्ठान, विशेषज्ञ समूह,

दानी संस्था, श्रम तथा श्रमिक संस्था र आम सञ्चारजस्ता सम्बन्धित संरचनालाई सङ्गठित गर्दछ। इमान्दारी र प्रवृद्ध तहमा नीतिगत प्रतिबद्धता, लोकप्रिय नेता र सामाजिक गतिविधिदेखि राजनीतिक संरक्षण र प्रतिस्पर्धीको घृणा सम्मका विविध अपिलका आधारमा अनुशासन कायम राखिन्छ। दलको दीर्घकालीन लक्ष्यबाट अभिप्रेरित स्वयमसेवक आधार सशक्त दलहरूले निर्माण गर्दछ। कमजोर सङ्गठन भएका दलहरूले जातीय, वर्गीय र वैचारिक असन्तुष्टीलाई बढावा दिन सक्दछ; अझ भन्ने हो भने – विश्वसनीय राजनीतिक प्रतिबद्धताको आधारमा तिनले स्वयमसेवा प्राप्त गर्न नसक्ने कारण – तिनीहरू तलबी राजनीतिक कार्यकर्तामा निर्भर हुन्छन् जसकारणस्रोतसम्बन्धी समस्या अझ विग्रीने र दलको संरचना तथा मुद्दा स्वार्थलोलुप राजनीतिकर्मीका अल्पकालीन स्वार्थका स्वीकार बन्ने अवस्था आउछ।^{१२}

परिचालन भनेको निर्वाचन अभियानको क्रममा मात्रै नभएर विचका अवधिमा समेत हुने क्रियाशील सङ्गठनको उपज हो। नागरिकहरू मतदान गर्न योग्य छन् र निश्चित रूपमा मतदान गर्दछन् भन्ने अवस्था नै परिचालनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष हो। तर सबै तहमा दलका पदाधिकारी, आर्थिक दाता, नीतिगत विशेषज्ञ, उमेदवार र कार्यकर्ता चयन गर्ने कार्य निरन्तर चुनौतिको विषय हो। मत, रकम, नेतृत्व र सार्वजनिक धारणा दलहरूले कति व्यवस्थापन गर्न सक्छन् र चुनावमा उठ्नकसलाई सम्भव हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सवालमा राजनीतिक वित्त व्यवस्थापनको ठुलो भूमिका हुन्छ।

जवाफदेहिता। व्यावहारमा 'जवाफदेहिता' को धेरै अर्थ लाग्न सक्दछ। सरकारमा भएका वा नभएका दुवै प्रकारका दलहरूले उच्च पदाधिकारी, मूल स्वार्थ, आर्थिक दाता र नागरिकलाई जवाफदेही ठहर गर्न सक्छन्। यसका साथै दलका नेताहरूले प्राप्त चन्दा सहयोग कसरी उपयोग गरे, राजनीतिक रणनीति र नीतिगत प्राथमिकता कसरी तय गरे र प्राप्त गर्दछन् र दलको आन्तरिक व्यवस्था र बहस कसरी व्यवस्थापन गर्दछन् भन्ने कुराको जवाफ दिन सक्नु पर्छ।

धेरै अर्थमा जवाफदेहिता नागरिक मूल्य मात्र नभइ दलहरूलाई जीवन्त, खुला र अनुकूल राख्ने तरिका पनि हो। फरक मत र खुला बहसले दललाई नयाँ विचारप्रति सकारात्मक बनाउँछ र पुराना कमी कमजोरीबारे सचेत बनाउँछ। आन्तरिक लोकतन्त्र र पारदर्शिताले नागरिक समाजमा बृहत समर्थन कायम राख्न सहयोग गर्दछ।

दलहरूले पनि लोकप्रिय मूल्य र भावना अनुसरण गर्नु महत्वपूर्ण रहनेछ। दाता प्रतिको प्रतिबद्धता पनि साँचो हुनु जरुरी छ किनभने जति नै अस्वभाविक महसुस भए पनि, रकम लिएर हराउने दल वा उमेदवारहरूलाई दाताहरूले सहयोग गर्ने गर्दैनन्। यस्तो अन्तरसम्बन्ध दाताका लागि किनमेलको सूची वा दलका अधिकारीका लागि दुरुपयोग गर्ने बहाना बन्नु हुँदैन।^{१३}

उपकरण र लक्ष्य

राजनीतिक आर्थिक पद्धति निर्माण गर्न यी चार लक्ष्य दलहरूले गर्न सक्ने राम्रा कार्य मात्र नभएर नीतिगत विकल्प निर्माण गर्ने उपाय पनि हुन्। यी चार राजनीतिक भूमिका विद्यमान दलहरूले कसरी निर्वाह गर्दछन् भन्ने पक्षको इमान्दार विश्लेषणबाट यथास्थितिको आँकलन गर्न आरम्भ गर्नुपर्दछ। न्यून प्रभावकारिताका साथ पूरा गरिएका भूमिकाहरू माथि चिन्ता गर्नुपर्छ।

नीतिगतउपकरण :

विचारलाई व्यवहारमा उतार्ने

कुनै पनि सम्भाव्य नीतिको सम्मिश्रणले अन्ततःसबै चार लक्ष्य वा समस्याका क्षेत्रमा प्रभाव पार्नेछन्।^{१४} तथापि हामीले निश्चित सम्बन्ध अझै पनि कायम गर्न सक्छौं। राजनीतिक आर्थिक नीतिको वर्गिकरणको आरम्भ गर्नु भनेकै उपकरण र लक्ष्य वा माध्यमको आधारमा अनुसरण गर्नु हो। उपकरण राजनीतिक आर्थिक नीतिले सिर्जना गर्ने स्रोत र नियन्त्रणसँग सम्बन्धित छ र नियमनकारी एवं वितरणमुखी उपकरणको रूपमा लाभपूर्ण रूपमा विभाजन गरिनु पर्दछ।^{१५} लक्ष्य भन्नाले नीतिगत उपकरणका आधारमा प्रभावित हुने वा आफ्नै भूमिकाबाट राजनीतिक आर्थिक पद्धतिका माध्यम बन्ने केही व्यक्तिगत र केही सङ्गठित विविध राजनीतिक पात्रलाई बुझाउँछ।

उपकरण र लक्ष्य वा माध्यमको कुनै मानक छैन तर निम्न छलफल जटिल नीतिगत विकल्पका आवश्यक सरलीकरणका उपज हुन्। तर तालिका २मा तलदेखि माथिसम्म हुने स्वयंघोषणा, दानको सीमा र प्रतिबन्ध, यथास्थितिको अवधारणा र 'अदृश्य सहयोग' जस्ता विविध नियमनकारी व्यवस्था

र कर छुट, अनुदान र आंशिक सार्वजनिक लगानी, पूर्ण सार्वजनिक लगानी र स्वतन्त्र सञ्चार जगत जस्ता वितरणमुखी उपकरण, उच्च तहका हाम्रा चार लक्ष्य वा समस्याका क्षेत्रविचका सम्बन्धको पहिचान गरिएको छ । नीतिका सम्भावित सकारात्मक, नकारात्मक र मिश्रित प्रभावबारे यसले केही आधारभूत अवस्था उजागर गर्दछ, राजनीतिक आर्थिक नीतिका विविध पक्षबाट विकल्प छनौट गर्ने र एकीकृत गर्ने अन्तरनिहित जटिलता प्रदर्शन गरेर। कुनै पनि अवस्थामा यो 'समाधान' को सूची होइना धेरै अवस्थामा

सम्भावित प्रभाव मिश्रित छन् भने सबै परिदृष्यमा नीतिको विवरण, दलहरू स्वयमको अवस्था र लोकतान्त्रिक दलहरूको बृहत अवस्थामावित्त नतिजा निर्भर रहन्छ । तालिकामा रहेको कुनै पनि खाली वित्तले लक्ष्य वा समस्यामा कुनै प्रभाव रहदैन भन्ने संकेत गर्दैन बरु सम्बन्ध कमजोर वा कम प्रत्यक्ष रहने अवस्था दर्शाउँछ । दल, व्यक्तिगत उमेदवार, दाता र नागरिक समाज समूहका नियमनकारी र वितरणमुखी रणनीतिका सम्भावित प्रतिफलका आधारमा लक्ष्य र माध्यम निम्न रूपमा छलफल गरिन्छ ।

तालिका २ : नीतिगत विकल्प र लक्ष्य/समस्याका क्षेत्र विचको मूल सम्बन्ध

उपकरण	प्रतिस्पर्धा	सङ्गठन	परिचालन	जवाफदेहिता
नियमनकारी				
स्वयंघोषणा	-		-	+
	+/-	-	-	
	-	+/-	+/-	-
	+			+/-
वितरणमुखी				
	+	+/-	+	
	+	+/-	+	+/-
	+/-	+/-	-	-
	+		+	
सम्भावितप्रभाव + = सकारात्मक - = नकारात्मक +/- = मिश्रित				

नियमनकारी नीतिगत उपकरण

स्वयंघोषणा । धेरै देशहरूमा चन्दा, रसिद वा खर्च विविध तवरबाट सार्वजनिक गरियोस् भन्ने आवश्यक छ ।¹⁶ स्वयंघोषणा सीमित वा ढिलो- उदाहरणको रूपमा, आधिकारिक निकाय समक्ष जानकारी गराउनु पर्ने कार्यदेशको व्यवस्था जहाँ चन्दा र खर्चको निश्चित विवरणको अतिरिक्त त्यस किसिमको निकायले तथ्याङ्क सार्वजनिक गर्न वा नगर्न पनि सक्दछ; वा तेस्रो पक्षले भन्दा औपचारिक अभियान

समितिले स्वयंघोषणा गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन सक्छ – वा बृहत र द्रुततर गतिमा, जस्तो कि इन्टरनेटमा तत्काल र पूर्ण स्वयंघोषणा हुन सक्दछ । राजनीतिक प्रक्रियामा पात्रहरूलाई समावेश गर्नपारदर्शिताका आवश्यकता दल, उमेदवार र दाताभन्दा बृहत रहन सक्दछ– विशेष गरेर निर्वाचित र नियुक्त गरिने पदहरूमा आसिन अधिकारीहरू, सार्वजनिक सम्भौताका दावेदार, न्यायिक र निजामति क्षेत्रका उच्च पदका प्रत्यासीहरू आदि । आवश्यक स्वयंघोषणाको सीमा र विवरणका विकल्प, तथ्याङ्कमा पहुँच र प्रवाहको अवस्था

महत्वपूर्ण रहनेछ, जहाँ एकातर्फ दल र उमेदवार र अर्कोतर्फ स्वतन्त्र समूहका गतिविधि बिच भिन्नता प्रस्तुत गरिनेछ । प्रायः यो अवस्था सङ्गठनको करको हैसियतसँग सम्बन्धित रहनेछ ।

भ्रष्टाचारविरोधी उपायको रूपमा ('घामको किरण सबैभन्दा प्रभावकारी किटनाशक हो') स्वयंघोषणाले बृहत तहको मान्यता प्राप्त गरेको छ, र महत्वपूर्ण तवरमा पद्धतिको प्रतिस्पर्धी सन्तुलन आँकलन गर्न सजिलो बनाइदिएको छ । तर लोकतान्त्रिक राजनीतिको दृष्टिबाट स्वयंघोषणाको आवश्यकताको लेनदेन र हानी पनि छ । तिनलाई प्रभावकारी र विश्वसनीय बन्न सार्वजनिक स्रोत, स्वतन्त्र मिडिया, प्रशासनिक क्षमता, अदालत र अभियोजकको उन्नत पद्धति आवश्यक पर्दछ । स्वयंघोषणा नीति जति बृहत र विस्तृत हुन्छ अन्तरविरोधको रूपमा, तथ्याङ्क त्यति नै कम उपयोगी हुन्छ । दुरुपयोगको प्रभावकारी नियन्त्रण गर्न, जनताका लागि प्रेस, प्रतिस्पर्धी दल वा नागरिक समाज समूहले सार्वजनिक रूपमै सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गर्नु पर्दछ, र तथ्याङ्कको असाधारण प्रवाहले प्रक्रिया ढिलो र महंगो सावित हुनेछ । प्रबुद्ध तहमा, दाताका लागि विविध रूपका अनौपचारिक समर्थन र

पहुँचमा सक्रिय लेनदेन कुनै पनि कल्पित, कम चाहनाका स्वयंघोषणाका पद्धतिको पहुँच भन्दा टाढा रहनेछ ।¹⁹

भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सशक्त दलगत राजनीतिमा लगानी गर्ने अवस्थाको लेनदेनका सवालमा स्वयंघोषणा नीतिले निश्चित राहत उपलब्ध गराउँछ । हाम्रा चारओटा दलगत भूमिका उच्चतम तहमा मिश्रित छ : मूलतः प्रभावशाली नेता वा शासनमा रहेको दलको अधिनमा लोकतान्त्रिक पद्धति भएको अवस्थामा, प्रचार प्रसारले नयाँ दल र प्रतिपक्षी उमेदवारको पक्षमा चन्दा सहयोग गर्न दातालाई र प्रतिपक्षीसँग लेनदेन गर्न विक्रेतालाई निरुत्साहित तुल्याउन सक्नेछ । यसको विपरित, सत्तामा रहेकाले भने सम्भावित प्रतिस्पर्धीलाई मैदानमा आउनबाट निरुत्साहित तुल्याउन जम्मा भएको ठुलो धनराशि वा त्यसको हिस्सा सार्वजनिक गर्न सक्नेछन् । स्वयंघोषणाले सम्भावितरूपमा जवाफदेहिताको प्रश्नमा सन्तुलन ल्याउनेछ, विशेष गरेर जहाँ नागरिक समाज समूह र प्रेसले तथ्याङ्कको प्रयोग गर्न सक्नेछन् । तर नागरिकहरूले आर्थिक तथ्याङ्कको विषय मतदान र चन्दा दिने नदिने निर्णयले विश्वास र परिष्कृत रूप ग्रहण गर्छ, भन्ने धारणा व्यवहारमा सही नदेखिन सक्दछ ।

पारदर्शिता र स्वयंघोषणा – संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकाको राजनीतिक वित्तसम्बन्धी नीति पारदर्शिता र खुलापनामा निर्भर रहन्छ । संघीय तहमा राष्ट्रपति निर्वाचनका लागि मात्रै आर्थिक सहयोग उपलब्ध हुन्छ । तर संघीय तहका सबै उमेदवारहरू र करिब सबै चन्दादाताहरूले आफ्ना आर्थिक गतिविधि संघीय निर्वाचन आयोगमा जानकारी गराउनु पर्दछ । निर्वाचन आयोग मातहतमा त्यसपश्चातका विवरणहरूसहजै सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइन्छ । सिद्धान्ततः पारदर्शिताका कारण आमसञ्चार माध्यम र प्रतिस्पर्धी उमेदवारहरूलाई आर्थिक सहयोग र खर्चको निगरानी गर्न र मतदातालाई चुनावको समयमा गलत गर्नेलाई सजाय दिन सहज हुन्छ । यद्यपि, व्यावहारिक तहमा सूचनाको असाधारण प्रवाह व्यवस्थापन गर्न गाह्रो हुन्छ । त्यसैगरी, सबैभन्दा गम्भिर दुरुपयोगका घटनाहरू, सार्वजनिक भैहाले पनि, निर्वाचनपश्चात मात्र सार्वजनिक हुने सम्भावना रहन्छ । स्थापित सदस्यहरूको असन्तुष्टीका कारण प्रतिस्पर्धीलाई सहयोग गर्नबाट दाताहरू निरुत्साहित हुन सक्छन् । कम सुरक्षित महसुस हुने वातावरणले नागरिकहरूलाई राजनीतिक वित्तसम्बद्ध प्रक्रियामा संलग्न हुन निरुत्साहित गर्न सक्दछ ।

स्वयंघोषणाले महत्वपूर्ण तवरमा दल, उमेदवार र स्वतन्त्र रूपमा रकम खर्च गर्ने अरू व्यक्तिमाथि महत्वपूर्ण प्रशासनिक दबाव सिर्जना गर्दछ; आवश्यकताहरू जटिल वा दखल दिने खालको भए सही राजनीति वा गलत आचारभन्दा अनुपालनका प्राविधिक सवालले नीति र नेतृत्वदायी

क्षमतालाई अभियानको मूल मुद्दाको रूपमा विस्थापन गर्न सक्दछ । प्रभावकारी स्वयंघोषणाको व्यवस्था अन्तर्गत पनि अनुपालनले परिचालनबाट समय र स्रोत अन्तै लैजान्छ, भने वित्तसम्बन्धी सूचनाको प्रवाहले दलको आह्वान सम्बोधन गर्नु भन्दा नागरिकलाई राजनीतिबाट टाढा राख्दछ ।

कानुनी सीमा र प्रतिबन्ध । दान, वित्तसङ्कलन, अरूको नाममा चन्दा सङ्कलन, खर्च वा सञ्चार जगतको प्रयोगमा सीमा तोक्न सकिन्छ । कुल राशि वा वित्तको निश्चित वर्गीकरण, दाता, प्रयोग र अभियानका चरणहरूमा समेत फरक फरक रूपमा सीमा तोक्न सकिनेछ । चन्दा सहयोग गर्ने कार्यमा व्यवसाय, ट्रेड युनियन, सरकारी ठेकेदार र विदेशी व्यक्ति र संस्थामार्थ पनि सीमा कायम हुन सक्नेछ; अन्य प्रतिबन्धले एकातर्फ दल र उमेदवारबिचको सम्बन्ध र अर्कोतर्फ स्वतन्त्र समूहको नियमन गर्न सक्नेछ । सम्भावनाका परिधि करिवन असीमित छन् र स्वभाविक रूपमा, प्रतिफलहरू उपयोगीदेखि (एक वा दुई ठुला दाताले प्रक्रियामार्थ प्रभाव पार्ने अवस्था रोकथाम गर्दछ) स्वतः हानिकारक हुने (प्रतिपक्षी दललाई दिने सहयोग वा दानको सीमा प्राविधिक रूपमा यति तल कायम गरिएको छ कि न्यूनतम चन्दा सङ्कलन गर्न पनि दल र उमेदवारहरूले कानुन उल्लंघन गर्नु पर्दछ) अवस्थासम्म कायम रहन सक्दछ । विद्यमान कमजोरी वा सत्तामा रहेका पक्षले सिर्जना गरेको आधारमा टेकेर प्रतिबन्ध र सीमा कायम गर्न सकिने अवस्था करिवन स्पष्टै छ; धेरै साम्यवादी पश्चातको राज्यमा सत्ताधारी दलहरूले जुन सहजताका साथ 'प्रशासनिक स्रोत' प्रयोग गर्दछन् । त्यसबाट जोखिमको अवस्था प्रष्ट हुन्छ ।

यहाँ पनि सामान्यतया: सीमा र प्रतिबन्धले मार्ग प्रशस्त गरेको भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सशक्त दलीय राजनीतिबिच लेनदेन हुन सक्दछ । सीमाका कारण स्रोत र प्रतिबन्धमा अवरोध उत्पन्न भएर सहभागी हुने स्वतन्त्रतामा मनोमानी आँच आउन सक्दछ । यहाँ पनि नागरिक/सुधार सम्बन्धी सोचमा गैरराजनीतिक पक्ष क्रियाशील हुन सक्दछ । प्रायजसो: राजनीतिक धन खराब धन हो भन्ने धारणा पाल्ने गरिन्छ र सम्पत्तिको प्रभाव आँकलन गर्न राजनीतिबाट पैसाको संलग्नता हटाउनु पर्दछ । धेरै ठुलो राशिको सहयोग र उच्च तहको खर्चमा सीमा तोक्नाले प्रतिस्पर्धालाई संरक्षण गर्न सक्दछ, तर न्यून र अझ एकीकृत सीमाले निश्चित रूपमा राजनीतिक प्रतिस्पर्धा र निर्वाचन क्षेत्र सम्पूर्ण परिचालन र सङ्गठित गर्ने दलहरूको क्षमता कमजोर तुल्याउन सक्दछ, नीतिलाई प्रभाव पार्ने सम्पत्तिबाट गैरनिर्वाचन मार्गलाई पृथक राख्दछ ।

अरूको नाममा चन्दा उठाउने

अरूको नाममा चन्दा उठाउने क्रममा कुनै व्यक्ति वा समूहले कुनै दल वा उमेदवारलाई आर्थिक सहयोग गर्ने व्यवस्था मिलाइन्छ र संकलक आफैँले दिन सक्ने सहयोग राशिभन्दा कुल संकलित रकम धेरै हुन जान्छ ।

देशहरूको लोकतान्त्रिकरणका लागि एक महत्वपूर्ण सवाल भनेको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्रति गरिने व्यवहार हो । त्यस्तो अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई सामान्य मान्ने वा प्रोत्साहन गर्ने कि नगर्ने ? सामान्य मान्ने वा प्रोत्साहन गर्ने हो भने, क-कसलाई सहयोग गर्न अनुमति दिने ? आफ्नो राष्ट्रिय हित र लोकतान्त्रिक विकास विरुद्धको नीति राख्ने व्यावसाय वा विदेशी सरकारबाट आउने रकमको प्रवाहले नयाँ लोकतन्त्रलाई हानी पुऱ्याउन सक्दछ । तथापि आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त रकम राजनीतिक तथा आर्थिक दुवै दृष्टिले कमजोर रहन सक्दछ । दलको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन वा लोकतन्त्रको विकासमा लगानी गर्ने गैरसरकारी संस्था (गैसस) बाट उपलब्ध रकमलाई अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट प्राप्त रकमभन्दा भिन्न रूपले ग्रहण गर्ने अवस्था रहन सक्छ । यद्यपि, अन्तरदेशीय सहयोगको स्रोतको हकमा जटिल सवालहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । व्यवसाय र नक्कली सुधार समूहहरू आफ्नो भूराजनीतिक वा आन्तरिक स्वार्थ अघि बढाउने माध्यम हुन सक्छन् । उदाहरणको रूपमा, आन्तरिक स्वामित्वमा रहेको र नरहेको संस्था के हो भन्ने सवाल परिभाषा गर्न विस्तृत जानकारी आवश्यक हुन्छ ।

यथास्थिति । यथास्थिति भन्ने रणनीति 'नियमन' को सूचीमा अपवादको रूपमा उभिन सक्दछ, तर नियमन नगर्ने वा निर्णय नगर्ने धारणा आफैँमा नीतिगत निर्णय हो । यथास्थितिको रणनीतिमा नामले बताए जस्तै, कसैले पनि आफूले चाहे बमोजिम सहयोग गर्न, अरूको नाममा चन्दा सङ्कलन गर्न, रकम उठाउन र खर्च गर्न सक्छन् । 'परिमार्जित यथास्थिति' ले छनौट गरिएका पात्रलाई अनियन्त्रित अवसर उपलब्ध गराउन सक्दछ – उदाहरणको रूपमा, ठुला नभएर साना व्यक्तिगत दातालाई; उमेदवारलाई नभएर दलहरूलाई वा स्वतन्त्र खर्च गर्ने पक्षलाई; वा (विद्यमान पक्षले कानुन

बनाउने भएकोले) कार्यालयमा स्थापित भइसकेकालाई नभएर कामको आरम्भ चरणमा भएकालाई । यथास्थितिबाट ठुला दाता निश्चित रूपमा आकर्षित हुने र भ्रष्टाचारको जोखिम विद्यमान रहने अवस्था रहन सक्दछ, विशेष गरेर स्वयंघोषणाका आवश्यकता कमजोर वा उपस्थितिविहीन क्रममा छन् भने । अर्कोतर्फ अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको सवाल उठ्ने छैन; कानुनी तथा प्रशासनिक उल्फन् र अनुपालनका भार न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ; कुनै प्रकारको चुनौति गर्ने – बृहत रूपमा निजीसम्पत्ति भएका वा धनी समर्थक – व्यक्तिहरूलाई प्रतिस्पर्धी अभियान आरम्भ गर्न सहज हुनेछ । यो आफैमा मूलतः हलुका दावी हो : यथास्थिति अवधारणाले हालभन्दा अधिकतम रूपमा राजनीतिलाई धनीको खेल बनाइदिन्छ; चुनौति खडा गर्ने धेरै प्रतिस्पर्धी रहँदैनन्, वा अझ खराब रूपमा, लोकतान्त्रिक सहमति बाहिर क्रियाशील रहन तत्पर रहन सक्छन् ।

यस्तो प्रणालीमा जवाफदेहिता करिवन हराउन सक्दछ, कम्तिमा एकातर्फ नेताहरू बिच कायम सशक्त सम्बन्ध र नागरिक तथा दलका समर्थकका अर्कोतर्फ । दाता र उच्च राजनीतिक पात्र बिचको सम्बन्ध सशक्त हुन सक्दछ, जबकि यथास्थिति उमेदवारहरूले अधिपत्य जमाउने थोरै दाताबाट रकम प्राप्त गरेका छन् वा सबैका लागि खुला रकमको बढ्दो स्रोतबाट सहयोग प्राप्त गरेका छन् भन्ने अवस्थामा धेरै कुरा निर्भर रहन्छ । पहिलो अवस्थामा हामी घुसखोरीसँग चिन्तित रहन सक्दछौं जबकि पछिल्लो अवस्थामा राजनीतिक नेताहरूको हात माथि पर्न सक्दछ, त्यस अवस्थामा जबर्जस्ती चन्दा असुली नतिजाको रूपमा देखा पर्दछ । जसरी हेरे पनि यथास्थिति अवधारणा भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि उपयोगी विधि भने होइन – परिभाषाको क्रमलाई पृथक राखेर जहाँ नियम हुँदैन, नियम उल्लंघन हुने अवस्था नै आउँदैन – उर्जावान राजनीतिक दलको हिसाबले तिनीहरू सतही रूपमा आकर्षक देखिए पनि, त्यहाँ पनि लाभ भने सीमित नै रहने छ । प्रतिस्पर्धा धेरै अवस्थामा वृद्धि हुने छैन । उमेदवार र दलहरूको संख्यामा प्रारम्भिक वृद्धि हुने हामी कल्पना गर्न सक्दछौं, जो अवस्था साम्यवादी सत्ता ढले पछिको राजनीतिक विघटनमा देखा परेको थियो, तर थोरैले बृहत समर्थन र शासन गर्ने वैधानिकता प्राप्त गरेका थिए । अन्ततः एकल दल वा समाजका धनी र सुसङ्गठित पक्ष मध्येका सानो संख्याको गुटले अधिपत्य जमाउने तवरले अधि आउन सक्दछ ।

अदृश्य सहयोग

सहयोग रकमहरू केन्द्रीय नियमनकारी निकायमा रहेको खातामा जम्मा गरिन्छ, र त्यहाँबाट एकमुष्ट अनुदानको रूपमा अभियानहरूलाई पुनर्वितरण गरिन्छ । दाताहरूको नाम सार्वजनिक गरिँदैन । रकम निकाशा भएको समयको आधारमा व्यक्तिले सहयोग प्रदान गरेको समय पत्ता लगाउन नसकियोस् भनी अनुदानहरू क्रमिक रूपमा विस्तारै विस्तारै वितरण गरिन्छ । चन्दादाताहरूले चाहेमा निश्चित समय भित्रमा सहयोग फिर्ता लिन सक्छन् । यो योजना अन्तर्गत दाताको पहिचान प्रमाणित गर्न सकिँदैन, र यसले अवैध प्रभावको सम्भावना कम गराउँछ । यस किसिमको अदृश्य सहयोग अन्तर्गत प्राप्त रकम सोही नाममा सञ्चालित कार्यक्रमलाई लिएर भुक्तिकनु हुँदैन । स्वार्थ बाकिने अवस्था सिर्जना नहोस् भन्नाका लागि तेस्रो पक्षले स्वतन्त्र रूपमा सम्बन्धित अधिकारीको सम्पत्ति जाँच गर्दछन् ।

समाजमा जरा गाडेका दुई वा तीन सशक्त दलहरूको यथावत् तरिकाले सत्ता भित्रबाट आगमन हुनाले, तरल लोकतान्त्रिक प्रतिस्पर्धाको वृद्धि भन्दा समाजमा रहेका आधार भूत जातीय, धार्मिक वा क्षेत्रीय विभाजनका बारेमा बढी कुरा बताउँछ । दलहरूको प्रभावकारी सङ्गठन र परिचालन क्षमता धेरै थोरै अवस्थामा अभिवृद्धि र अन्य धेरै अवस्थामा धूमिल हुन सक्छ, यद्यपि दीर्घकालीन रूपमा एकल दलको आगमन हुने हो भने दुबै अवस्थाले अलोकतान्त्रिक लक्ष्यलाई बल दिनेछ ।

वैधानिक यथास्थिति नीतिगत अवधारणाको रूपमा अस्वभाविक छ जबकि इन्टरनेटको स्वयंघोषणाका साथै असंगत सहयोग र खर्चले अमेरिकी प्रतिनिधिसभामा साथ पाएन (अकल्पनीय रूपमा यसलाई प्रतिस्पर्धी अनुकूल नीति भनेर प्रचार गरिएको थियो) । यसबाट 'पैसा बोल्छ' भन्ने जुन तर्क छ, त्यसलाई एक प्रकारले तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउँछ, र त्यसकारण यो पूर्ण रूपमा नियमन गरिनु हुँदैन । व्यावहारिक रूपमा यस अवधारणाका जोखिम कुनै पनि योजना निर्माण गर्दा स्पष्ट रूपमा ध्यानमा लिनु पर्दछ, कुनै नीति जो त्यति विश्वसनीय हुँदैन वा गैरराजनीतिक दुरदर्ष्ट जसले रकमको

सीमालाई निकै न्यून राख्छ, जसबाट कानुनहरू अवमूल्यन भएर दण्डहीनतामा परिणत हुन्छ – व्यवहारमा यथास्थितिको वास्तविक विजय हुनेछ । राजनीतिक दलहरूको चन्दा सहायताको आवश्यकता व्यावहारिक रूपमा हेर्नु वाञ्छनीय हुन्छ, नत्र चरम बिन्दुबाट नजर गरिएको नीति – राजनीतिमा पैसाको भूमिका दबाउँदा – प्रतिकूल नतिजा हात लाग्छ ।

‘अदृश्य सहयोग’ । अदृश्य सहयोगले पारदर्शितामा आधारित पद्धतिको विकल्प प्रस्तुत गर्दछ¹⁵ जो एक प्रकारमा दाताको परिचय प्रमाणीकरण नहुने गैरसहजान पद्धतिमा आधारित छ । निजी सहयोग प्रत्यक्ष रूपमा दल वा उमेदवार समितिमा नभएर, केन्द्रीय निकायले व्यवस्थापन गरेको लेखामा उपलब्ध गराउने गरिन्छ, जसबाट निश्चित तवरले लक्षित प्रापकलाई समूहगत अनुदानको रूपमा वित्त उपलब्ध गराइन्छ । दाताहरूको नाम वैधानिक निकायले भविष्यको कानुनी प्रयोजनका लागि गोप्य राख्छ र निजी सहयोगको समयसँग नबाभने गरी वितरणको क्रम ‘सरल’ तालिकाबाट सम्पन्न गरिन्छ । दाताहरूलाई थप समय दिइन्छ, जो अवधिमा उपलब्ध गराइसकेको आफ्नो सहयोग फिर्ता लिन सकिन्छ – औपचारिक अधिकार प्रयोग गरेर जबरजस्ती चन्दा असुल्ने क्रम विरुद्धको सुरक्षा ।

अदृश्य सहयोगलाई नियमित रूपमा प्रस्तावित भ्रष्टाचारविरोधी संयन्त्र जसले प्रभाव जताउन खोज्ने दाता र जबरजस्ती चन्दा असुल खोज्ने अधिकारीहरूको प्रभाव न्यूनीकरण गर्दछ । तर तिनले प्रतिस्पर्धी दलीय राजनीतिको आगमनलाई पनि बढावा दिने गर्दछ । नयाँ र द्वन्द्वपश्चातको लोकतन्त्रमा अदृश्य सहयोगले अधिकारी, रोजगारदाता वा निजी गुटका प्रतिशोधबाट चन्दा सहयोग गर्न चाहने नागरिकलाई सुरक्षित राख्छ । यस बाहेक कुनै पनि प्रतिस्पर्धी लोकतन्त्रमा, प्रतिस्पर्धी र प्रतिपक्षीलाई आर्थिक सहयोग गर्ने जोखिम (वास्तविक वा कल्पित) न्यूनीकरण हुन्छ । लोकतन्त्र नयाँ, सामाजिक विश्वास न्यून भएका समाजमा नागरिकहरूले राजनीतिक गतिविधिलाई अभै जोखिममा रहेको भनेर हेर्ने अवस्थामा केही लाभ हुन सक्दछ – अदृश्य सहयोगलाई कोरियामा¹⁶ किन सीमित अवधि दिइयो र चिलीमा राजनीतिक वित्त समीक्षा गर्ने नीलो रिबन आयोगको प्राथमिकता विकल्प किन बन्यो भन्ने सम्भावित कारण ।

दाताको पहिचान त्यति गोप्य छैन भन्ने मूल अवस्था हो – कुनै व्यक्तिलाई सहयोग गरे भन्ने अवस्थाबाट रोक्न सकिन्न – कि ती प्रमाणित गर्न सकिन्न । जो जसले सहयोग

गरें भन्ने दाबी गर्छ, जबरजस्ती चन्दाको लक्ष्य भुक्तानी भयो कि भएन भन्ने निश्चित गर्ने अधिकारी वा कसैले सहयोग गरेकोमा सजाय दिन इच्छुक व्यक्तिलाई गाह्रो भयो वा सहयोग भयो कि भएन निश्चित गर्न असम्भव सावित हुनेछ । (रुद्ध चेक प्रस्तुत गर्ने व्यक्तिले समेत थप समय अवधिमा सहयोग फिर्ता लिइसकेको हुन सक्नेछन्) । अदृश्य सहयोग पद्धतिले केही हदको बेईमानीबाट लाभ प्राप्त गर्नेछ : सहयोग चाहने धेरै व्यक्तिहरूले नगरेको चन्दा सहयोगको दाबी गरे, जो जसले सहयोग गरे तिनलाई आशितित लाभ प्राप्त हुन्न ।

दाताहरूले सहयोगको श्रेय प्राप्त नगर्ने हो भने निजी सहयोगको प्रवाह निश्चित तवरले घटेर जान्छ, भन्ने आलोचकहरूको भनाइ छ, जसकारण सार्वजनिक अनुदान चोर बाटोबाट भित्रिन्छ । बदलामा केही प्राप्त गर्न उपलब्ध गराइएका रकम भने प्रणालीबाट दूर गर्नुपर्छ, भन्ने अभियन्ताको प्रतिक्रिया छ । अदृश्य सहयोगको त्यसकारण जवाफदेहिताप्रति मिश्रित प्रतिक्रिया रहन्छ : दाता प्रति उमेदवार र दलहरूको कुनै दायित्व भए सो कमजोर भएर जानेछ, तर आफ्नो राजनीतिक धारणा सघन रूपमा अभिव्यक्त गर्ने क्षमता अवरोध हुनेछ; यो योजनाका प्रवर्तकहरूले अर्कोतर्फ नेताहरूको बृहत निर्वाचन क्षेत्र उपरको जवाफदेहिता पुनर्स्थापित र अभिवृद्धि हुनेछ । यो प्रणालीमा निश्चित तहको संस्थागत क्षमता र निष्ठा आवश्यक पर्नेछ, किनभने सहयोगसम्बन्धी तथ्याङ्क चुहिएमा सम्पूर्ण प्रणाली नै असफल हुने थियो । बेलायतको लेबर पार्टीले सन् १९९७ को चुनावका लागि स्थापना गरेको अदृश्य सहयोग प्रणालीको परीक्षण एक वर्षपछि नाकाम भयो, जब सरकारले सुर्तीजन्य उत्पादनको विज्ञापन खेलकुद कार्यक्रमहरूका लागि खुला गरीदियो, सुर्तीजन्य स्वार्थका सहयोगसम्बन्धी सूचना प्रेसमा चुहियो ।

सबै नियमनकारी रणनीतिले प्रोत्साहनभन्दा सजायलाई प्राथमिकतामा राख्दछ । विस्तृत तहमा यसको डिजाइन र कार्यान्वयन हुन सक्दछ, तर वास्तविक अनुपालन छुट्टै विषय हुन सक्दछ । सबै प्रशासनिक निकाय, प्रहरी प्रशासन र अदालत प्रणालीमा निश्चित संस्थागत क्षमता आवश्यक पर्दछ; दीर्घकालीन रूपमा नियमनकारी सत्ताको एक पक्ष बिगिने हो भने सबै अंगले विश्वसनीयता गुमाउन सक्नेछ । कानुनी सीमा विश्वसनीय हुनु भन्दा अगावै महत्वपूर्ण व्यक्तित्वमा ध्यानकेन्द्रित गर्ने केही उच्चतहको स्वभाविक कार्यान्वयन

आवश्यक हुन सक्छ, तर सरकारले प्रतिपक्षीलाई कारवाही गर्‍यो भने, लोकतान्त्रिकको हिसाबले विनाशकारी अवस्था आउँनेछ। अधिकांश लोकतान्त्रिक प्रणालीले सम्भावित तवरले सीमा तोक्ने उपायको रूपमा स्वयंघोषणाको बाटो अपनाउने छ (निश्चित रूपमा सम्भावित जरीबानाको व्यवस्था उपयोग गरी), तर यो विधिले काम गर्न, सजाय विश्वसनीय हुनुपर्छ र न्यूनतम रूपमा राजनीतिक तथा सामाजिक विश्वास कायम रहनु पर्दछ – पुनः लोकतान्त्रिकरणको क्रममा रहेका समाजमा यी शर्त पूरा नहुन सक्दछ। यसको अतिरिक्त, अधिकांश नियमनकारी उपकरण दलगत राजनीतिको सबल पक्षको जिम्मेवारी बहन गर्नु भन्दा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नमा लक्षित छ। अधिकतम रूपमा, सामान्य उल्लंघन वा अनुपालनका प्राविधिक प्रश्नले – जटिल नीतिगत सवालभन्दा अभियानको सरगर्मीमा प्रयोग गर्न धेरै उपयोगी – सही राजनीतिको बृहत मुद्दालाई राजनीतिक क्षितिजभन्दा बाहिर लान्छ। कमजोरी र अनपेक्षित प्रतिफल निरन्तर जारी सरोकार हुन् : चन्दा सहयोगको आफ्नो सीमा नाघिसकेका व्यक्तिहरूले सहयोग आफन्त र साथीहरूको माध्यमबाट प्रवाह गर्न सक्छन्, व्यवसायहरूले स्रोत पत्ता लगाउन गाह्रो हुने सामाग्री सहयोग गर्दछन् र स्वयंघोषणाले प्रतिपक्षीलाई आर्थिक सहयोगबाट विमुख राख्छ वा जबरजस्ती चन्दा असुलीको माध्यम पनि बन्न सक्छ। लोकतन्त्र निर्माणको दृष्टिकोणबाट नियमनकारी अवधारणाको दृष्टिले आम समस्याको पाटो हो यो : सशक्त उर्जा प्राप्त गर्नुभन्दा एक प्रकारका मानिस, रकम र गतिविधिलाई राजनीतिक प्रक्रियादेखि बाहिर ध्यान केन्द्रित गरिन्छ। खेल खेल्ने केही नियम आवश्यक हुन्छ तर सीमा र स्वयंघोषणाले रकम, सामाजिक उर्जा र अर्थपूर्ण विकल्पलाई पद्धतिबाट बाहिर निकाल्न सक्दछ – यो सवाल अन्तिम छलफलको क्रममा चर्चा गर्नेछौं।

वितरणमुखी नीतिगत उपकरण

वितरणमुखी नीति – बृहत रूपमा विभिन्न सहभागीलाई स्रोत उपलब्ध गराउने लक्ष्य – को स्पष्ट भ्रष्टाचारविरोधी उपयोगिता छ तर खुला, प्रतिस्पर्धी दलीय राजनीतिको लक्ष्यका नियमनकारी नीतिभन्दा बढी नजिक रूपमा सम्बन्धित छ। वितरणमुखी उपकरण नवीनतम रूपमा तयार र लक्षित गर्न सकिन्छ, अभियानको क्रम र विचविच दुवै समयमा

प्रक्रियाको विभिन्न तहमा बृहत्तर गतिविधिलाई प्रोत्साहन सिर्जना गरेर। अझ भन्नु पर्दा लोकतन्त्रमा दलहरूको भूमिकासम्बन्धी गलत जानकारीमा आधारित रहन सक्दछ वा सत्ता भएका पात्रबाट सार्वजनिक स्रोतको दुरुपयोग लुकाउन प्रयोग हुन सक्छ। अन्तिम रूपमा वितरणमुखी अवधारणामा निश्चित रूपमा महत्वपूर्ण मूल्य जोडिएको हुन्छ, यद्यपि यिनलाई सरकारको खर्चको बृहत मूल्यसँग जोडेर हेर्नु पर्ने हुन्छ – र सशक्त लोकतन्त्रको दीर्घकालीन समग्र मूल्यसँग।

कर व्यवस्था। समाजमा विश्वसनीय कर प्रणाली रहने हो भने – धेरै नयाँ र सुधारोन्मुख लोकतन्त्रमा ठुला प्रश्न उठ्न सक्छ – यो पद्धतिलाई विभिन्न आकारको खर्च र सहयोग, स्रोत र गन्तव्य प्रोत्साहन गर्नका साथै अरूलाई निरुत्साहन गर्न प्रयोग गर्न सकिन्छ। सहयोगको हकमा कमजोर कर व्यवस्थापन यसै सन्दर्भमा रकम अपचलन वा अनुचित वा गैरलोकतान्त्रिक प्रयोग दबाउने माध्यम हुन सक्छ – दलबाट अन्य सेवा प्राप्त पक्षमा वित्त हस्तान्तरण गर्ने प्रोत्साहन सिर्जना गर्ने – दललाई कमजोर तुल्याउने नीति हुनसक्छ। प्रशासन, धेरै कर प्रणाली अन्तर्गत, साधारणतया सरल र सस्तो हुन्छ तर अधिकतम कर छुट प्रथम रूपमा कर तिर्ने क्षमता राख्नेहरूका लागि मात्र अर्थपूर्ण हुन्छ।

दल वा उमेदवारलाई प्रदान गरिने सहायतामा कर छुट व्यवस्था नै सबैभन्दा सरल उपाय हुनेछ, पूर्ण वा आंशिक रूपमा। तर (व्यावहारिक राजनीतिक जानकारी एकछिनलाई थाँती राख्दा) मतदाता दर्ता समूह वा दलका अंगका रूपमा रहेका सङ्गठन, साना सहायतामा थप छुट (वा पहिलो एक चौथाई वा बृहत पक्षको एकतिहाई), निश्चित आय स्तरभन्दा तल रहेका दाताका लागि नकरात्मक कर चुक्ता वा दल वा उमेदवारहरूलाई निःशुल्क वा छुट सहित विज्ञापन सेवा उपलब्ध गराउने टेलिभिजन र अन्य सञ्चार माध्यमलाई उपलब्ध सहायताको पक्षमा अझ सघन रूपमा तयार गरिएको प्रणाली कल्पना गर्न अप्ठ्यारो हुँदैन।

सम्भावितरूपमा कर छुटको तालिका १ मा उल्लेख भए जस्तो विविध फाइदा हुन सक्दछ। सावधानीपूर्वक तयार गरिएको अवस्थामा तिनले प्रतिस्पर्धा र परिचालन गर्ने दलहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सक्दछन्। दलहरूको सङ्गठनात्मक क्षमताको प्रभाव मिश्रित हुन्छ। धेरै उदार नीतिले विविध कार्यमूलक क्षेत्रमा सङ्गठन निर्माण गर्ने छुटलाई कमजोर तुल्याउन सक्छ। तर, छिमेकीलाई मतदाता

दर्ता गराउँदा प्राप्त हुने कर छुटको 'इनाम' जस्तो आकर्षण उपहार जस्ता अन्य अवधारणाले दलहरूलाई सङ्गठित हुन प्रोत्साहन गर्नेनेछ । यसबाट विशेष गरेर रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण निर्वाचन क्षेत्रमा तिनका समर्थकले विशेष व्यवस्थाको लाभ लिनसक्छन् ।

अनुदान वा आंशिक सार्वजनिक वित्त । राजनीतिक वित्तमा प्रोत्साहन जति नै दण्डको भूमिका आवश्यक हुन्छ । दलको वित्तमा आवश्यक भन्दा बढी निर्भर रहँदा सङ्गठनको रूपमा बाँचे पनि सार्वजनिक लगानीबाट दलको साङ्गठनिक अवस्था कमजोर हुन जान्छ । सार्वजनिक वित्तहरू दल, दलसम्बन्धी सङ्गठन (जर्मनीको दलगत प्रतिष्ठान जस्तो) वा व्यक्तिगत उमेदवारका लागि स्वतः उपलब्ध अनुदानको रूपमा रहनु पर्दछ वा विविध प्रकारका निजी सहायता

सङ्कलन गर्ने क्रमसँग सम्बन्धित राख्नु पर्दछ । निर्भरता सिर्जना गर्न निर्वाध उपलब्ध नभए पनि अनुदानको आकार ठुलो भएर सङ्गठनहरू सक्रिय रहन सक्षम भएसम्म, तिनले दल र उमेदवारहरूलाई सामाजिक आधार बृहत बनाउन र सङ्गठन एव परिचालन क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा सहयोग गर्न सक्छन् । विशेष गरेर निर्वाचनहरूको विच अवधिमा, सघन सामाजिक स्वार्थमा स्थापित हकदावी प्रोत्साहन गर्न अनुदानले लोकतान्त्रिक विकासक्रमलाई पुरस्कृत गर्ने गर्दछ । यसमा मतदाता दर्ता, ग्रामीण सङ्गठन निर्माण, अनुसन्धान क्षमता, नागरिक शिक्षा, मिडिया प्रयोगको प्रकार, युवा समूहको गठन वा महिला र जातीय समूहको सांगठनिक विभाजन आदि – स्वतन्त्र खर्चका विपक्षी वा धनी दल र उमेदवारतर्फ समेत निर्देशित हुन सक्दछ ।

योगदानका लागि कर छुट- क्यानाडा

क्यानाडाको आयकर ऐनले नागरिकहरूलाई ६५० क्यानेडियन डलर सम्मको राजनीतिक चन्दा सहयोगको अंशभागमा कर कर्जाको सुविधा – समग्र आयको कर नभएर तिर्नु पर्ने करमा प्रत्यक्ष छुट – दिएको छ । दर्ता भएका राष्ट्रिय दल, तिनको प्रादेशिक शाखा, दर्ता भएका राजनीतिक संघ संस्था वा व्यक्तिगत उमेदवारलाई उपलब्ध गरेको चन्दा सहयोगलाई योग्य मानिन्छ । दुवै दाता र प्रापकको हक विस्तृत अभिलेख जरुरी हुन्छ; प्रक्रियाको अनुगमन क्यानाडा राजस्व कार्यालयले गर्दछ, जसमा योग्य प्रापकहरू क्यानाडा निर्वाचन ऐनबाट प्रमाणित गरिन्छ । यो व्यवस्था अन्तर्गत साना आर्थिक सहयोगलाई बढी कर छुट उपलब्ध गराइन्छ । यो व्यवस्था अमेरिकामा जस्तो युरोपको अभ्याससँग मिल्दोजुल्दो छ । यहाँ व्यावसायिक कम्पनीहरूले आफ्नै नाममा चन्दा सहयोग गरेर कर छुटका लागि योग्य हुन सक्छन् । क्यानाडाको व्यवस्थाले चन्दा सहयोग गर्न न्यून उपरि व्ययका साथै उपयुक्त प्रोत्साहनको व्यवस्था गरेको छ र सार्वजनिक रूपमा बृहत रूपमा विश्वसनीय छ । तथापि यसमा एक तहको राज्यको व्यवस्थापकीय क्षमता आवश्यक हुन्छ जो धेरै विकासोन्मुख लोकतन्त्रहरूको क्षमताभन्दा बाहिर हुन्छ ।

अनुदान र मिलान राजनीतिक आर्थिक भण्डारको सबैभन्दा प्रभावशाली उपकरण हो ।^{१०} यसमा रकम खुशीसाथ ग्रहण गरिन्छ, र यसको मतलब नीतिहरू विविध प्रकारका प्रापक, उद्देश्य र भूमिका प्रति लक्षित हुन सक्छन् । हालसम्म छलफल गरिएका विकल्पमध्ये अनुदानले सबै चार लोकतान्त्रिक भूमिकालाई सहयोग गर्दछ । जानकारीमा आए जस्तो सङ्गठनको क्षेत्रमा समेत जोखिम कायम रहन्छ । अनुदानले चुनावी प्रतिस्पर्धात्मक अभ्यासमा अभिवृद्धि गर्न सक्दछ । मतदाता परिचालनमा सहयोग गर्न सक्दछ र – अन्य कानुन र पारदर्शिताका आवश्यकता पालना गर्न जब प्रतिवद्धता कायम राख्न प्रयोग गरिन्छ – जवाफदेहिताका

लागि सशक्त प्रोत्साहन उपलब्ध हुन्छ, विशेष गरेर जब ति पालना नगर्ने पक्षको पहुँचबाट पृथक राखिन्छ । धेरै ठुला अनुदान वा जो अन्य नियमको अनुपालनसँग सम्बन्धित हुँदैनन् तिनले अनपेक्षित तवरले जवाफदेहिताको केही पक्ष नजरअन्दाज गर्न सक्दछ; राम्रो वा नराम्रो जे भने पनि, दाता प्रतिको जवाफदेहिताका साथै सार्वजनिक स्रोतबाट प्राप्त समग्र राजस्व अंशभागको अनुपात र सहजताका साथ प्राप्त सहयोगको अवस्था कमजोर भएर जान्छ ।

सार्वजनिक अनुदान - जर्मनी

जर्मनीको ग्रन्डेन्सेज (आधारभूत कानून) ले राजनीतिक सहभागिताको हकमा समान अधिकारको सिद्धान्त व्यवस्था गरेको छ र राष्ट्रिय राजनीतिक इच्छाशक्ति गठन गर्न राजनीतिक दलहरूलाई सक्रिय भूमिका प्रदान गरेको छ। यस मानेमा संघीय गणतन्त्रबाट दलहरूलाई प्रचुर मात्रामा वित्त उपलब्ध गराउने व्यवस्था कायम छ। जर्मनीका यथेष्ट चन्दा सहयोग प्राप्त गर्ने दलहरूले प्राप्य र सहयोगका साथै विभिन्न स्रोतबाट सहयोग प्राप्त गर्दछन् भने पछिल्लो निर्वाचनमा प्राप्त मतका आधारमा पाउने अनुदान रकम मूल दलहरूको राष्ट्रिय आम्दानीको एक चौथाइ र एक तिहाइको हाराहारीमा रहन्छ। यस्तै अनुदान राज्य (ल्याण्ड) तहमा पनि प्राप्त हुन्छ। यस्ता सहयोग कसरी उपयोग गरिन्छ भन्ने पूर्ण विवरण उपलब्ध गराउनु पर्दछ। पूर्ववत् रूपमा दलहरूबाट स्वतन्त्र तर तिनको गतिविधिमा संलग्न दलगत प्रतिष्ठान (स्टीफ्टुन्जेन) ले आफ्नो ९० प्रतिशत आम्दानी संघीय सहायताबाट प्राप्त गर्दछन् र बृहत रूपमा सार्वजनिक शिक्षा र सम्बन्धित गतिविधि संचालन गर्दछन्। अनुदानको व्यवस्था सम्बन्धित विविध नीति – व्यवस्थापकीय सीट प्राप्त गर्न संघीय दलहरूले प्राप्त गर्नु पर्ने न्यूनतम मतलगायत अन्य व्यवस्था समेत – वीमार गणतन्त्र जस्तो सतही सामाजिक सम्बन्ध भएका, सशक्त केन्द्र नभएका र साना दलमाथि असंगत प्रभाव पार्ने अस्थिर दलहरू जस्तो नहोस् भन्ने अपेक्षा अनुकूल छन्। जर्मन राजनीतिमा देशका मूल दलहरूलाई स्थापित गराउनमा यसको प्रभाव रहन्छ। उदार अनुदानको व्यवस्था समग्रमा जर्मनीमा राम्रोसँग संचालन भएको छ तर तिनमा एक प्रकारको समृद्धि आवश्यक हुन्छ जो अधिकतम विकास उन्मुख लोकतन्त्रहरूले केही समय प्राप्त गर्न नसक्ने हुन सक्छन्।

तर अनुदान योजनाहरूले उपलब्ध गराएको चरम लचकता आफैले जटिल प्रश्नहरू खडा गरीदिन्छ। कुन किसिमको लक्ष्य र उपयोगितामा ध्यान दिएर को कुन किसिमको गुणका लागि, कुन आधारमा योग्य हुनुपर्छ ? दल वा उमेदवारलाई गति दिन वा निर्वाचन राजनीतिमा

बल प्रदान गर्न अनुदानले निर्णायक भूमिका खेल्नुपर्छ ? सम्भव भएसम्म अनुदानको व्यवस्था निर्वाचनको दौरान कायम हुनुपर्छ। ति चरणहरूमा रकम उपलब्ध गराउने मात्र नभएर अनुदानहरू कसरी दल र लोकतन्त्र निर्माणका गतिविधिमा प्रभावकारी तवरले कसरी संलग्न हुन सक्छन् ? विद्यमान पदाधिकारीमाथि नकारात्मक असर नपारीकन प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने हिसाबले विनियोजन हुन सक्छ ? व्यावहारिक रूपमा यसमा कसले मूल्य भुक्तानी गर्नुपर्छ ? स्वतःस्फूर्त गरेको दायरा घटाउनु मात्रै अनुदान कार्यक्रम संचालन गर्न पर्याप्त नहुन सक्छ विशेष गरेर जहाँ निर्वाचन विचको भुक्तानी लक्ष्य रहन्छ। जहाँ समृद्धि र विश्वासको तह न्यून रहन्छ कुनै किसिमको सार्वजनिक वित्त आर्थिक र पक्षपाती आधार विवादस्पद रहन सक्छ। लक्षित कर ध्यानमा लिन सकिन्छ : किचेन्स्टेयर (चर्चको कर) धेरै समयदेखि जर्मन नीतिको अंश रहँदै आएको छ। धार्मिक प्रकार जस्तो, पोलीटीक्स्टेयरले सम्भवतः सरल निकासी प्रक्रिया अवरोध खुला गरेर कमजोरीहरू सम्बोधन गर्न सक्दछ – जबकि धेरै लोकतन्त्रमा दल र संसदीय नेताहरूले आफ्नै गतिविधिका लागि छुट्याइएको कर प्रयोग नगर्न सक्छन्। विज्ञापनका लागि राखिएको विशेष करले राजनीतिक वित्तको केही अंशभाग प्रक्रियागत रूपमा फिर्ता लिन सक्छ, सम्भवतः प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने पुनर्वितरण प्रभाव समेत, यद्यपि कर माथि जति बढी लक्ष्य साधिन्छ त्यति बढी प्रतिपक्षी सशक्त रहन्छ। राजस्व छुट र साधारण वित्तबाट विनियोजित करदाताको दुबै रकम उमेदवारतर्फ प्रवाह हुन्छ जो सामान्य अवस्थामा सम्भव हुने थिएन।

पूर्ण सार्वजनिक वित्त। केही सार्वजनिक वित्त राम्रो भए कूल सार्वजनिक वित्त अझ राम्रो हुने थियो ? यसको जवाफ त्यति सरल छैन। निजी रकम परिचालन गर्ने सोच र त्यसको प्रवाह हुने चरम प्रभाव सम्बन्धमा आम सोच, भ्रष्टाचारविरोधी दृष्टिले आकर्षक रहन सक्दछ। यद्यपि एक प्रकारको सोचले सम्पन्न, सुसङ्गठित स्वार्थ अन्य कुनै व्यवस्थामा भन्दा निर्वाचन पद्धति अन्तर्गत लगानी गरिएको सार्वजनिक सहयोग समग्रमा कम बलशाली हुँदैन भन्ने छैन। निर्वाचनहरूको विच अवधिमा यदि हामी स्थापित अधिकारीको शक्तिबाट हामी चिन्तित भए, पूर्ण सार्वजनिक वित्तले दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न थोरै मात्र योगदान गर्नेछ।

भ्रष्टाचारमा अवरोध गर्न सार्वजनिक वित्तको जस्तोसुकै सकारात्मक पक्ष भए पनि – जो अनुमानमा आधारित

हुन्छन् – दिगो लोकतान्त्रिक राजनीति निर्माणमा यसको अपर्याप्तता भने स्पष्ट छैन । राजनीतिक जीवनमा भौतिक स्रोत उपलब्ध गराउन र प्रतिस्पर्धा प्रोत्साहन गर्ने हेतुले प्रतिस्पर्धी दल स्थापना, पुनर्स्थापना गर्ने दलीय प्रणाली पूर्ण सार्वजनिक सहयोगको पद्धति (वा यस्तै समान रूप भएको) अवलम्बन गर्न आकर्षित हुन सक्दछ । निश्चित रूपमा साम्यवादी सत्ता पश्चातका धेरै मध्य तथा पूर्वी युरोपेलीदेशहरूमा यस्तै अवस्था देखिएको छ ।^{११} तर दलको सङ्गठनलाई सबल बनाउनमा यसले कम मात्रै योगदान गर्दछ (व्यावसायिक कर्मचारीको सुविधा र संख्या बढ्ने चाहि हामी सहजै परिकल्पना गर्न सक्छौं) । त्यो भन्दा खराब प्रभाव के हो भने पूर्ण आर्थिक सहयोगका कारण चुनाव भन्दा अरू समय – बृहत र गहिरो सामाजिक आधार निर्माण गर्ने – कार्यकर्ता परिचालन गर्ने उत्प्रेरणा गुमेर जान्छ ।

सार्वजनिक लगानीका कारण जवाफदेहिताको तह पनि घटेर जान्छ (खर्च कसरी भयो भन्ने विस्तृत जानकारी तयार गर्नु पर्ने आवश्यकताका कारण) । सघन रूपमा धारणा निर्माण गर्नचन्दा सहयोग उपलब्ध गराउने क्रम अनुदानले विस्थापन गर्ने भएकोले मतदाताको प्राथमिकता गुमेर जान्छ – अझ नकारात्मकरूपमा, सम्भवतः निर्वाचन प्रभाव र अनुदानका आधारमा सम्पन्न, आधिपत्य कायम गर्ने थोरै दल निर्माण गर्दै नवीनतम प्रयोग र नयाँ प्रभाव क्षेत्र निर्माण गर्नुको जोखिम बहन गर्नुभन्दा मिलेमतोमा स्वार्थपूर्ति गर्न अभ्यस्त रहन्छ । यस क्रममा पूर्ण सार्वजनिक सहयोगमा रहने कुनै पनि प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने लाभ अल्पकालीन हुन्छ । सार्वजनिक लगानी रोक्ने कुनै पनि प्रयासमा धेरै राजनीतिक पात्रले अवरोध खडा गर्नेछन् – अनुदानको हकमा वित्तकसरी सङ्कलन गरिन्छ भन्ने प्रश्न उठ्छ, ठुलो रकमको आवश्यकताले यो प्रश्नको सान्दर्भिकता अझ बढेर जान्छ ।

पूर्ण सार्वजनिक वित्तको अर्को स्वरूप हाल अमेरिकामा अभ्यासको क्रममा रहेको 'स्वच्छ धन' योजना हो । अरिजोना र माइने अनि क्यालिफोर्नियाका केही नगरपालिका निर्वाचन प्रणालीमा लागू गरिएको छ भने ओरिगन र अन्य स्थानमा यसबारे छलफल जारी छ ।^{१२} स्वयंघोषणाको आवश्यकता र सहयोगको सीमा कायम राखेर उमेदवारहरूले चाहेमा निजी वित्त सङ्कलन र खर्च गर्न सक्छन् तर सानो सानो सहयोग जम्मा गर्दै निश्चित मापदण्ड पूरा गरेमा तिनले पूर्ण सार्वजनिक वित्त सङ्कलन गर्न पनि सक्छन् । खर्च नियन्त्रण

र सार्वजनिक विश्वास निर्माण गर्ने रणनीतिको रूपमा पैरवी गरिएको 'स्वच्छ राजनीति' ले हालसम्म सफलता हात पारेको छ जसबाट महिलालाई सक्षम प्रतिस्पर्धी उमेदवार बन्न प्रभावकारी सावित भएको छ ।

पूर्ण सार्वजनिक लगानी र हामीले परिकल्पना गर्ने कुनै भव्य आंशिक सहयोग कार्यक्रमले दलहरूको लोकतान्त्रिक भूमिका प्रति केही असमझदारी कायम गर्न सक्दछ । धेरै नयाँ लोकतान्त्रिक मुलुकहरू आंशिक रूपमा आफ्ना दलहरूले पूरा गर्न नसकेको स्रोत उपलब्ध गराउन, राजनीति र नीतिमा विद्यमान असमानता हटाउन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सशक्त सार्वजनिक सहयोग नीतिमा अभ्यस्त छन् ।^{१३} तर दलहरूको समतामूलक, पद्धति व्यवस्थापनको दृष्टिकोण, आत्मपरक चासोमा जोड दिएर त्यसकारण आधारभूत लोकतान्त्रिक विकासमा तिनको योगदान गरेर बेवास्ता गरिन्छ । प्रतिफल स्वरूप दलहरूलाई सार्वजनिक उपयोगिताको दृष्टिले हेरिन्छ । त्यसर्थ दललाई निम्न रूपमा हेरिन्छ ।

... संस्थाको सबै गतिविधिमा सरकारी स्वामित्व वा व्यवस्थापन नभएर कानुनी सुविधा थपका साथै सरकारी नियमनकारी नियन्त्रणको औचित्य प्रमाणित गर्न विशेष रूपमा जनताको पर्याप्त चासो भएको अवस्थामा सेवा प्रदान गर्ने संस्था ।^{१४}

स्पष्ट रूपमा सशक्त दलले राजनीतिक पद्धतिबाट लाभ प्राप्त गर्दछन् र यसमा थप गरेर, आम जनताले लाभ प्राप्त गर्दछन् । तर साधारणतया तिनले राजनीतिक गतिविधिको तात्कालिक र निजी सरोकारका उपजको रूपमा लिन्छन् । दलहरूलाई सार्वजनिक उपयोग वा नागरिक सेवा संस्थाको रूपमा अनुसरण गर्दा राजनीतिबाट राजनीतिक तत्व समाप्त हुन्छ; र यसले राज्यलाई (सम्भावितरूपमा बेइमान अधिकारी) सत्तासीन दल र (दबावपूर्ण रूपमा) प्रतिपक्षीमाथि निश्चित अधिकार प्रदान गर्दछ । नकारात्मक रूपमा, इन्प्रीड भ्यान वीजेन भन्नुहुन्छ, नतिजामा 'सङ्गठितदलहरूको' प्रतिछायाँ देखिन सकिन्छ जहाँ दलहरू निर्वाचनमा मिलिभगत गर्दछन् र राज्यका अंगहरूमा अधिपत्य जमाउँछन् ।^{१५} दलका नेताहरूले सार्वजनिक स्रोतको प्रयोग^{१६} गर्ने भए अन्तरविरोधको रूपमा सार्वजनिक उपयोगको अवधारणाले भ्रष्टाचारलाई बढावा दिन सक्दछ, वा मध्य तथा पूर्वी यूरोमका धेरै साम्यवाद पश्चातका समाजहरूमा देखिए जस्तो एक दललाई

मतदानबाट हटाउँदा मिलिभगत गर्ने मध्येका एक दलमात्र हटाएको भन्ने अवस्था देखिन्छ ।^{१७} कमजोर प्रतिस्पर्धाका कारण, आम सदस्य र निजी आर्थिक सहायता माथि न्यून वा कुनै निर्भरता, दल र दाता एवं सहयोगी क्षेत्र विचका वाध्यकारी सम्बन्ध विच, यस्ता दुरुपयोगमा सहभागी नहुने थोरै मात्र राजनीतिक कारण हुन सक्छ होला ।

स्वतन्त्र सञ्चार जगत । प्रायजसो दल र निजीसञ्चार जगतको खर्च माथिको प्रतिबन्धको साथमा निशुल्क टेलिभिजनको समय र अन्य सञ्चार जगतको स्रोत दल र केही उमेदवारहरूलाई उपलब्ध गराउने क्रम धेरै उन्नत लोकतन्त्रहरूमा अभ्यासको रूपमा स्थापित छ – यो क्रम निर्वाचन र निर्वाचनहरू विचमा पनि जारी रहन सक्दछ । यस अवस्थामा पनि लेनदेन हुन्छ जो लाभदायक रहन्छ : भ्रष्टाचारविरोधी नीतिको रूपमा स्वतन्त्र सञ्चार जगतका प्रयासहरू बढी मूल्याङ्कन गरिन्छ तर थप दलहरू र विचार विच राजनीतिक बहस आरम्भ गर्नलाई तिनको निश्चित लाभहरू छन् । यसबाहेक राजनीतिक प्रतिस्पर्धा र बहसको गुणस्तर प्रति सरोकार राख्नेहरूले स्वतन्त्र सञ्चार जगत र राजनीतिक आचरणलाई एकसाथ राख्न सक्दछ । टेलिभिजनमा समय पाउने उमेदवारहरूले उदाहरणको रूपमा व्यक्तिगत टीकाटीप्पणी नगरी आफ्नै प्रचारका लागि उपस्थित हुनु पर्दछ । 'मिनीसोटा सम्झौता' त्यस्तो एक उदाहरण हो जसले असल राजनीतिक नियमको शुद्धखलासँग बहस केन्द्रित सञ्चार अभियानको खुला पहुँचको सम्पर्क कायम राख्दछ ।^{१८}

स्वतन्त्र सञ्चार जगत र आम सञ्चारको समय र स्थान खरीद तथा उपयोग माथिको कानुनी हैसियतको प्रतिबन्धबाट आरम्भ भएर यो अवधारणाले पनि विविध प्रश्न उजागर गर्दछ । योग्यताको सीमा महत्वपूर्ण हुन्छ । धेरै तल तोकिए कसैले वास्ता नगर्ने अव्यस्थित सूचना सिर्जना गर्दछ, धेरै माथि तोकिए, माथि उल्लेख भए जस्तै दलहरूको मिलीभगत प्रवर्द्धन गर्दै नयाँ उमेदवार, दल र विचारमाथि अवरोध सिर्जना गर्दछ । व्यक्तिगत उमेदवारलाई भन्दा दलहरूलाई लक्षित गरे स्वतन्त्र सञ्चार योजना प्रभावकारी रूपमा संचालनमा आउँछ तर केही देशहरूमा पछिल्लो पक्षले कानुनी र राजनीतिक औचित्यका लागि केही देशहरूमा अभियान संचालन गरिन्छ । नयाँ र पुनर्स्थापनाको क्रममा रहेका लोकतन्त्रहरूमा विश्वसनीयताको प्रश्न जोडिन्छ : सञ्चार जगतको सूचनालाई नागरिकहरूले स्वतः स्वीकार नगर्न सक्छन् – यसो गर्न हुन्न भन्ने पाठ तिनले अनुभवबाट सिकेको हुन सक्छ ।^{१९} स्वतन्त्र सञ्चार जगत आर्थिक रूपमा स्वतन्त्र नहुन सक्छ : प्रसारणको अनुमति पत्रमा उल्लेख भएर कार्यान्वयन नभएसम्म, प्रसारकले सरकारले खर्च बहन गर्छ (सम्भावितरूपमा राशि बढाएर) भन्ने अपेक्षा राख्न सक्छ । त्यस्ता अधिकांश अवस्थामा दलहरूले जे जस्तो सन्देश प्रवाह गर्न खोजेका छन् तिनको उत्पादन खर्च बहन गर्नु पर्दछ । निश्चित व्यावसायिक स्वार्थसँग नजिक उमेदवार वा दलहरूले आफ्नो राजनीतिक सन्देशलाई नजानिँदो रूपमा व्यावसायिक रंग दिने वा व्यावसायिक सन्देशमा राजनीतिक रंग दिने अन्तिम जोखिम पनि रहन सक्दछ ।

“स्वतन्त्र सञ्चार जगत”

यो कार्यपत्रमा 'स्वतन्त्र सञ्चार जगत'भन्नाले थोरै वा बिना कुनै शुल्कमा (यो अन्य प्रयोगको वाक्यांशभन्दा फरक छ – उदाहरणको रूपमा, शुल्क तिरेको विज्ञापनभन्दा समाचार सामाग्री) दल वा व्यक्तिलाई प्रसारण वा छापिएको सामाग्री प्रकाशन गर्ने अवसर हो । सन्देशहरू अभियानको समय अवधि भरलाई सीमित राख्न सकिन्छ वा निर्वाचन अवधि विचमा निरन्तर राख्न सकिन्छ; जहाँ दल र उमेदवारहरू आफ्नै सन्देश निर्माण गर्न जिम्मेवार रहन सक्छन् । खर्च सावजनिक वित्त वा सञ्चार संस्थाबाट समय र स्थानको चन्दाको आवश्यकता वा प्रोत्साहनबाट पूरा गर्न सकिन्छ । स्वतन्त्र सञ्चारनीति जटिल हुनसक्छ : स्वतन्त्र सञ्चार जगतका लागि योग्य हुने सीमा, उदाहरणका लागि उच्च वा न्यून राख्न सकिन्छ, र सञ्चार जगतमा कायम रहेको पहुँचले निर्वाचन अभियान, निर्वाचन पद्धति (एकलका विरुद्ध बहुसदस्य निर्वाचन क्षेत्र) आदिमा दलहरू र व्यक्तिगत उमेदवारको भूमिका प्रतिविम्बित हुनु पर्दछ ।

संयुक्त अधिराज्य बेलायत

संयुक्त अधिराज्य बेलायतमा राजनीतिक दलहरूलाई 'दल राजनीतिक प्रसारण' (पीपीवी) का लागि स्वतन्त्र टेलिभिजन र रेडियो प्रसारणको समय दिइन्छ, तिनले आफ्नो कार्यक्रम प्रसारणको खर्च व्यहोरे पनि । पीपीवी देशका छोटो निर्वाचन अभियानको क्रममा देखा पर्दछ, जहाँ हाउस अफ कमन्सका लागि खडा गरिएको उमेदवारको आधारमा दलहरू प्रमुख नेटवर्कमा कम्तिमा पाँचओटा समय अवधिमा योग्य देखिन्छन्, तर सन्देशहरू निर्वाचनका बिचमा न्यून दरमा जारी रहन्छन् । शुल्क तिरेर छापाको बृहत प्रयोग गर्न छुट रहे पनि, पीपीवीको बदलामा दलहरूलाई आफैँमा प्रसारणको समय खरीद गर्न रोक लगाइन्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीको पछिल्लो अवधिमा पहिलो पटक स्थापना गरिएको सशक्त अभियान लागत नियन्त्रणको निरन्तरता हो – जसले (गोप्य मतदानको संस्थागत अवस्थसँग) संसदीय निर्वाचन क्षेत्रमा मत किन्ने 'पुरानो भ्रष्टाचार' अन्त्य गर्न भूमिका निर्वाह गर्ने मात्र नभएर प्रमुख दलहरूको राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धाक्षमता अभिवृद्धि विस्तार गर्न सहयोग गरेको छ । संयुक्त अधिराज्यको स्वतन्त्र सञ्चार नीति संसदीय व्यवस्थासँग अनुकूल छ जहाँ दलहरूबिच सशक्त रूपमा निर्वाचन प्रतिस्पर्धा सम्पन्न गरिन्छ; अभियान र वित्तसङ्कलनमा अग्रसर हुने समाजहरूमा अनुकूल बस्न व्यक्तिगत उमेदवारहरूलाई तुलनात्मक रूपमा कठिन हुनेछ ।

यसको अतिरिक्त अन्तरपार्टी प्रतिस्पर्धा वृद्धि वा संरक्षण गर्नुको साथै (योग्यताको प्रक्रियाबमोजिम महत्वपूर्ण मतलाई सार्वजनिक मञ्च प्रदान गरेर अन्तरपार्टी लोकतन्त्र र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्छ) नागरिक सहभागिता परिचालन गर्न स्वतन्त्र सञ्चार योजनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । निश्चितरूपमा भन्नु पर्दा ति अनुदानको एक किसिम हुन्, र स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमलाई असल राजनीतिको आचारसंहितासँग जोड्न खोज्ने प्रयासलाई सीमाभन्दा अगाडि बढाउने हो भने दलहरूको सार्वजनिक उपयोगिताको विचार चोर बाटोबाट लादिन्छ । अन्य प्रकारका न्यायोचित वितरणमुखी नीति र समाजलाई प्राप्त हुने सम्भाव्य लाभसम्बन्धी व्यावहारिक अपेक्षाका साथमा, नयाँ वा पुनर्स्थापित लोकतन्त्रमा स्वतन्त्र सञ्चार योजनाको अनुसन्धान उपयुक्त देखिन्छ – र सबैभन्दा सस्तो वितरणमुखी उपकरण हुन सक्दछ ।

लक्ष्य र माध्यम :

राजनीतिलाई जीवन्त राख्ने

राजनीतिक आर्थिक नीति उपकरणका विविध लक्ष्य वा प्रतिनिधि छन् जो कार्यान्वयनका लागि महत्वपूर्ण रहन्छन्, नियमनकारी नीति वा वितरणमुखी प्रोत्साहनका सम्बन्धन हुन् । राजनीतिक आर्थिक नीतिका नीतिगत उपकरण मध्येका अन्य लक्ष्यका अंश हुन् तर यसले प्रणालीभित्र के कस्ता

समस्या र अवसर छन् भन्ने पनि प्रतिविम्बित गर्दछ । लक्ष्य छनौट गर्ने विकल्प राजनीतिक आर्थिक सत्ता कति बृहत वा सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने विकल्प हो । मूल लक्ष्य वा प्रतिनिधि मध्ये निम्न :

राजनीतिक दलहरूले राष्ट्रिय निकाय र राजनीतिक संरचना दुवैको आधारमा, तल्लो तहका अधिकार क्षेत्रमा । दलका अधिकारी र नेतृत्व यहाँ समावेश भएका हुन्छन् – राष्ट्रिय कार्यकारिणीसँग बाकिने संसदीय पद्धतिको समूह (तल छलफल भएको विषय) । विभिन्न प्रकारका सम्बन्धित सङ्गठन संलग्न हुन्छन् – देशको राजनीतिक परम्पराका आधारमा । उदाहरणको रूपमा जर्मनीको दलगत प्रतिष्ठान छन्; केही श्रम सङ्गठन, दान, विशेषज्ञ समूह वा नीति केन्द्र; पत्रपत्रिका र अन्य सञ्चार जगत; र महिला तथा युवा समूह, सामाजिक क्लब र मूल निर्वाचन क्षेत्रका अन्य सङ्गठन । निश्चित तवरले त्यस्ता स्वतन्त्र समूह कस्ता छन् र पुराना किसिमका नरम धनसँग मेल खाने ति वित्त सङ्कलन र खर्चका माध्यम भएका छन् भन्ने मूल प्रश्न हुनेछ ।

व्यक्तिगत उमेदवार र तिनका व्यक्तिगत व्यवसाय र सम्पत्ति पनि नियम, मुद्दा र विधायन, व्यक्तिगत दान वा राजनीतिक गतिविधि समूह जस्ता तिनको अभियान सङ्गठन र सम्बन्धित सङ्गठनका लक्ष्य हुन सक्छन् । निश्चित रूपमा, अमेरिकामा जस्तो 'नेतृत्व पीएसी' मा तिनीहरू नियमको प्रतिफलमा छन् वा नेताहरूले कसरी नियमको लाभ लिन्छन् भन्नेमा छन् । अन्य अवस्थामा तिनीहरू दल वा जनआन्दोलन

हुन्छन् : सिस्त्रियो बेर्लुस्कोनीको फोर्जा इटालिया अभियान इटलीको राजनीतिक परिदृश्यमा राजनीतिक सङ्गठन, बृहत राजनीतिक सङ्गठन र व्यापार साम्राज्यको सम्मिश्रणको रूपमा देखा परेको छ । जहाँ दलीय पद्धति यथास्थितिमा छ, औपचारिक रूपमा राजनीतिक दलको स्वरूप ग्रहण नगर्ने सङ्गठनहरूको परिकल्पना गर्न कठिन छ तर पनि, आर्थिक तथा अभियानको दृष्टिले ति त्यसै भूमिकामा देखा पर्न सक्छन् ।

व्यक्तिगत र सङ्गठित, आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै किसिमका दाताहरू निजी चन्दा उपलब्ध गराउँदै कुनै पनि पद्धतिमा स्वभाविकतारो बन्छन् । केही नियमहरू कति र कुन हदसम्म अभियानमा योगदान पुऱ्याउँछ भन्ने लागू हुन्छ । कुन उमेदवार वा दलले के कस्तो व्यवहार प्राप्त गर्छ, ग्रामीण तहको सहयोगको महत्व अभिवृद्धि गर्न त्यस्ता सहयोग पूर्ण वा आंशिक रूपमा मिलान गर्न सकिन्छ भन्ने निश्चित गर्न साना व्यक्तिगत दाताहरू सहयोगको आम माध्यम हुन्छन् । ठुला व्यक्तिगत दाताहरू – ‘ठुला विरालो’ – परम्परागत रूपमा भ्रष्टाचार विषयक सरोकार रहन्छन् । प्रतिस्पर्धी राजनीतिका दृष्टिबाट ठुला व्यक्तिगत दाताको पुनर्मूल्याङ्कन आवश्यक हुन सक्छ । हामीले उदाहरणको रूपमा ठुला निजी दातालाई सानो संख्यामा अभियानहरू संचालन गर्नका साथै धेरै धनी दाताको क्षमतामा चासो राख्न

र तिनको निजीसङ्गठनले राजनीतिक दलहरूलाई हटाउन सक्ने, विशेष गरेर संकटको घडीमा (फोर्जा इटालियाको माथिको उदाहरण हेर्नुहोस्)। जीन्सीमा सहयोग उपलब्ध गराउने केही समय यता नीतिगत सरोकार भइसकेको छ तर तिनको गतिविधिको हिसाबले नयाँ मुद्दाहरू उठान हुने अवस्था सिर्जना भएको छ । यदि पक्षपाती अभिमुखीकरण भएको टेलिभिजन समाचार नेटवर्कले आफुले इच्छाएको दल वा उमेदवारलाई जीन्सीमा सहयोग गरेको अवस्था देखियो भने ? त्यसो हो भने, कुन प्रकारको नीतिगत सम्बोधन – दल वा उमेदवारका सीमा विरुद्ध त्यस्ता ‘योगदान’ गणना गर्ने वा कर र नेटवर्कको नियमनकारी हैसियत पुनर्मूल्याङ्कन गर्नु – आवश्यक हुन्छ ?

नागरिक समाज समूहहरू । सबै नभए पनि खुला राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न केही नागरिक समाज समूहहरू चन्दा र खर्चको सीमा, स्वयंघोषणाको आवश्यकता आदिमा रहन्छन् । उदाहरणको रूपमा मतदाता दर्ता गर्न तिनले अनुदान वा इनाम पाउन सक्नेछन् वा व्यक्तिहरूबाट साना सहयोग सङ्कलन गर्दा इनाम प्राप्त गर्नेछन् । सहयोगी संस्थाहरूलाई उपलब्ध कानुनी हैसियत प्रयोग गरेर सङ्गठन वा दलहरूको इकाइ जत्तिकै भूमिका निर्वाह गर्ने समूहहरू सबैभन्दा विवादस्पद हुन्छन् ।

तालिका ३ : लक्ष्य/प्रतिनिधिका लागि नियमनकारी तथा वितरणमुखी प्रयासका सम्भावित प्रभाव

लक्ष्य/प्रतिनिधि	प्रतिस्पर्धा	सङ्गठन	परिचालन	जवाफदेहिता
दलहरू	नि- वि+	नि- वि+	नि- वि+	नि+ वि-
व्यक्तिगत उमेदवार	नि- वि+/-	नि- वि-	नि- वि-	नि- वि+
योगदान		नि- वि-	नि- वि-	नि- वि+
नागरिक समाज समूह	नि- वि+		नि- वि+	नि- वि+
नि = नियमनकारी		+ = सकारात्मक		
वि = वितरणमुखी		- = लक्ष्य वा भूमिकाको आधारमा नकारात्मक परीणाम		

रणनीतिक दृष्टिकोणतर्फ

अन्य सम्भावित लक्ष्य र प्रतिनिधिका बारेमा सोचन सरल हुन्छ : सञ्चार माध्यम, धेरै व्यावसायिक क्षेत्र, प्राज्ञिक समुदाय र (विशेष गरेर नयाँ लोकतन्त्रहरूमा) अन्तर्राष्ट्रिय सहायता तथा सल्लाहकार समूह सबैले राजनीतिक आर्थिक नीतिको सफलता वा असफलतामा भूमिका निर्वाह गर्दछन् । यसको अतिरिक्त चार मूल आधारका पात्रका लागि विविध पक्षको प्रभाव अनुमान वा आँकलन गर्नु पनि जटिल कार्य हो : सन्दर्भ भिन्न रहन्छ, एउटा देखि अर्को समाजमा पनि लक्ष्यहरू महत्वपूर्ण तवरमा भिन्न रहन सक्दछ, यो कार्यपत्रमा छलफल गरिएको नीति विविध प्रकारका छलफलका लागि खुला रहन्छ ।

यसबाहेक पनि प्रभावको आम विश्लेषण गर्न सकिन्छ, कम्तिमा रणनीतिका लागि बृहत दृष्टिकोण चयन गर्ने क्रममा । माथिको तालिका ३ ले उपकरणले माथिको चार लक्षित समूहका लागि नियमनकारी (नि) र वितरणमुखी (वि) सुझाव गरेको छ – प्राथमिक तवरले यी समूहका मूल्य वा लाभका आधारमा नभएर माथि छलफल भएको चार लक्ष्य वा भूमिकाका आधारमा : प्रतिस्पर्धा, सङ्गठन, परिचालन र जवाफदेहिता ।

नियमनकारी उपकरणले (मूल रूपमा धेरै देशहरूमा, स्वयंघोषणा र सीमा/प्रतिबन्ध) वितरणमुखी नीतिले उपलब्ध गराउने स्रोतहरूले दलहरू सबल हुने सम्भावना रहन्छ । यसमा अपवाद जवाफदेहिताको प्रश्नसँग सम्बन्धित छ, जहाँ स्वयंघोषणा र पारदर्शितासम्बन्धी आवश्यकताको न्यायसंगत प्रयोगमा – अदृश्य सहयोग कायम राख्न छनौट गरिएको छैन भन्ने अनुमानमा – अधिकतम रूपमा सुविधा सम्पन्न वा न्यून रूपमा तयार गरिएको वितरणमुखी प्रक्रियाले निर्वाचन क्षेत्र र सहयोगी सँगको सम्बन्धका कारण सार्वजनिक स्रोतमा लाभपूर्ण नतिजा उपलब्ध गराउँछ । यस्तै अवस्था नागरिक समाज भित्रका दलका सम्भावित साभेदारका हकमा पनि अवस्था समान छ । नागरिक समाज समूहमा लागू हुने सम्बन्धित नियमनकारी तथा वितरणमुखी नीतिले दलको सङ्गठनात्मक संरचनामा बृहत प्रभाव नपारे पनि, स्रोतको वितरणले – आदर्श अवस्थामा दल तथा निर्वाचन प्रक्रियामा सक्रिय संलग्नता प्राप्त गर्ने तवरले – दलहरूलाई प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम बनाउन, नागरिक परिचालन गर्न र दलहरूलाई जवाफदेही बनाउन नागरिक समाजको क्षमता

अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । नागरिक समाज समूहसम्बन्धी नियमनले तुलनात्मकरूपमा, क्रियाशील रहने दलहरूको भूमिका र वस्तुगत रूपमा नागरिक समाजकै सशक्त वा स्वतन्त्र भूमिकामा सहयोग पुऱ्याउने सम्भवना छैन । नागरिक समाजको हकमा पूर्ण रूपमा यथास्थिति अवधारणा लागू गर्नुपर्छ भन्ने अवस्था रहन्न : थोरै नागरिक समाज समूहले त्यो क्षेत्रमा अधिपत्य जमाएको वा राजनीतिक वित्तको प्राथमिक स्रोत बनेको अवस्था हेर्न चाहन्नन्; बरु बृहत तथा विविध संघसंस्था र सहभागिता विद्यमान रहेको हेर्न चाहन्छन् । यसको अतिरिक्त, नागरिक तथा समूहहरू स्वतन्त्र भएमा पछिल्लो प्रतिफलको सम्भावना अधिक रहन्छ, आफ्नो स्वार्थका लागि सकेसम्म सशक्त तथा निरन्तर रूपमा सङ्गठित हुन र पैरवी गर्न निश्चित रूपमा उत्साहित रहन्छन् ।

व्यक्तिगत उमेदवार र दाताका लागि परिदृश्य फरक छ : प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने हेतुले व्यक्तिगत उमेदवारका लागि वित्त र अन्य स्रोत उपलब्ध गराउनुको सम्भावित लाभ छन्, त्यहाँ पनि दलहरूको प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमता नजरअन्दाज हुन सक्दछ । त्यो सीमित लाभको अतिरिक्त दलभन्दा व्यक्तिगत उमेदवारमा केन्द्रित लोकतान्त्रिक जीवनमा दलहरूको भूमिका सबल तुल्याउन थोरै मात्र भूमिका निर्वाह गर्नेछ, जोड नियमनकारी वा वितरणमुखी संयत्र जेमा भए पनि । समग्र राजनीतिक जवाफदेहिता बहन गर्ने शक्तिको रूपमा त्यस्ता लाभ राजनीतिक दलहरू माथि आइलाग्छ । मूल ध्यान व्यक्तिगत उमेदवारमाथि रहेको समाजमा (संयुक्त राज्य अमेरिका एक हो), दलहरू आफैँले अनुमोदन गरेको भन्दा कानुनी मान्यता प्राप्त उमेदवारका पक्षमा दलको संकेत स्थापित नाममा बदल्ने जोखिम छ – दलको अवस्थसँग एक तहको अनुपालन संकेत गर्ने अनुमोदन छ ।

दाताहरू माथि प्रभाव पार्ने नीतिगत संयन्त्रले दलहरूबिचको प्रतिस्पर्धात्मक अवस्था समानीकरण गर्न वा नगर्न सक्दछ, तर यस्ता संयन्त्रले कुनै पनि आवरणमा समग्र रूपमा राजनीतिक प्रक्रियालाई थप प्रतिस्पर्धी बनाउने दलहरूको क्षमतामा प्रभाव पार्ने सम्भावना छैन । सङ्गठन र परिचालनका लागि दुवै प्रकारको प्रमुख नीतिको प्रभाव नकारात्मक हुने सम्भावना छ, किनभने यस्ता अवधारणाले दलहरूको आफ्नै संस्थागत क्षमता निर्माण गर्न प्रोत्साहन वा सम्मान खासै गर्ने छैन । दाताहरूलाई प्रभाव पार्ने नियमनकारी संयन्त्रले सहयोग गर्न सक्छ, जहाँ दलहरूलाई

समर्थन कहाँबाट प्राप्त भयो भन्ने जानकारी हुन्छ र थोरै ठुला दाताका प्रभावमा मात्र सीमित रहँदैन (फेरी अदृश्य सहयोग नियमसंगत थिएन भन्ने अनुमान गरेर) । निजी धनको स्थान सार्वजनिक धनले लिएको अवस्थामा वितरणमुखी प्रयासले दलहरूको जवाफदेही भूमिका सबल तुल्याउन कमै काम गर्ने गर्दछ ।

यी आम दावी सही रहेको अवस्थामा, उपयोगी मार्गनिर्देशनको रूपमा एक किसिमको ढाँचा निर्माण हुन्छ र भ्रष्टाचार नियन्त्रण र खुला, प्रतिस्पर्धी दलीय राजनीति बिचको लेनदेनको अवस्थामा पुऱ्याउँछ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण प्रयासले वितरण माथिको अनुगमनमा र (धेरै देशमा) दल तथा नागरिक समाजभन्दा दाता तथा निजी अभियानमा जोड दिने सम्भावना रहन सक्दछ । (जर्मनीमा बृहत वितरणमुखी नीति र सहभागिताको समान अधिकारमा जोड दिए जस्तो यसमा अपवाद पनि छन् ।) दलहरूको अवस्था सबल तुल्याउन वा लोकतान्त्रिक राजनीति सघन तुल्याउन यी अवधारणाले थोरै मात्र प्रभाव पार्दछ ।^{१०} स्थापित लोकतन्त्रसँग सहअस्तित्वमा रहन्छन् भन्ने सत्य हुन्छ र धेरै नयाँ लोकतन्त्रका लागि विषयभन्दा पृथक रहन्छ । लोकतान्त्रिक राजनीतिमा प्रभावकारी रूपमा सहयोग गर्ने र तिनको विकासमा बल दिने नीति प्राथमिक रूपमा वितरणमुखी हुन्छ र दलहरू तथा नागरिक समाजको शक्ति अभिवृद्धि गर्नमा केन्द्रित रहन्छ ।

सामान्य रूपमा उठ्ने प्रश्न के हो भने भ्रष्टाचार नियन्त्रणको प्रश्नले संयममा जोड दिन्छ, र दलहरूमाथि जोड लगाउँदैन भने पुनर्स्थापित हुने क्रममा रहेको लोकतान्त्रिक पद्धति सबल तुल्याउन राजनीतिक आर्थिक संयन्त्र प्रयोग गर्ने देशले कसलाई नियन्त्रण गर्न खोजेको छ भन्दा कसलाई सशक्त तुल्याउन र कसको समर्थन गर्न खोजेको छ भन्नेमा बढी ध्यान दिनु पर्दछ; र प्रतिस्पर्धा, सङ्गठन, परिचालन र जवाफदेहिताका प्रतिनिधिको रूपमा दलहरू तथा नागरिक समाजका समकक्षीमाथि पूर्ण जोड दिनु पर्दछ । समयकालसँगै प्रतिस्पर्धात्मक राजनीतिको आगमन हुने बढी सम्भावना रहने र जवाफदेहिताका विकल्प र संयन्त्रका कारण राजनीति नागरिकको हातमा जाने अवस्थाले लोकतन्त्रको दिगोपन र उर्जा अभिवृद्धि हुने भएकोले; उपयुक्त तवरले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा यो दीर्घकालीन व्यवस्था समेत हुने देखिन्छ ।

सम्बन्धित मुद्दा

राजनीतिक आर्थिक नीतिको सफलता वा असफलतालाई अन्य विविध कारणले प्रभाव पार्छन् । धेरै अवस्थामा यस्ता सम्बन्धको पूर्ण विश्लेषणले गहन छलफल सार्थक तुल्याउँछ, जसमा आधारभूत सूची अन्तर्गत निम्न समावेश हुन्छन् ।

संवैधानिक प्रकार । देशमा संसदीय वा राष्ट्रपति/शक्ति पृथकीकरणको पद्धति के छ भन्ने सवाल धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ । संसदीय प्रणालीले सङ्गठन र परिचालन सशक्त तुल्याउन सही अवसर उपलब्ध गराउने भएकाले दलहरू थप सबल हुन सक्छन् वा सबल हुने सम्भावना रहन्छ । त्यस्ता सशक्त दलहरू र दलका नेताका बाकिने कार्यकारिणी/व्यवस्थापकीय/दलीय भूमिकाले जवाफदेहिताको प्रश्नमा विशेष चुनौति खडा गरिदिन्छ । यो भ्रष्टाचार नियन्त्रण (भाडामा राख्नविशेष भूमिकामा नभएका सांसदको प्रभाव न्यून हुनसक्छ तर निर्लज्ज दलका नेताहरूले इच्छाएको दाताका लागि 'एकद्वार खरीद' खुला राख्न सक्छ – र जबर्जस्ती चन्दा असुली अभ्यास गर्न सशक्त स्थानमा हुन सक्छ) र लोकतान्त्रिकरण दुबैका हकमा सत्य हुन्छ जहाँ नागरिक, स्वार्थ समूह अन्य सरकारी संयन्त्र प्रतिको जवाफदेहिता कायम राख्न गाह्रो हुन सक्छ । संसदीय दलहरूले समेतवित्तसङ्कलन र खर्चका निर्णयमा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् र व्यक्तिगत निर्वाचन क्षेत्र अभियानमा वित्तका लागि माध्यमको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यसमा पनि दातृ संस्थाको भूमिका रहे पनि नागरिक समाजको उर्जाको आधारमा हुन सक्छ ।

राष्ट्रपतिय प्रणालीमा विशेष गरेर कुनै निश्चित दल सत्तामा रहेको बेला दलका नेताहरूले उच्च पद हासिल नगर्ने भएकाले दलहरू तुलनात्मक रूपमा बढी विकेन्द्रित रहन सक्छन् । तिनलाई प्रायः सङ्गठनात्मक सबलीकरणको खाँचो पर्छ र तिनले आफ्नो परिचालन क्षमता समेत वृद्धि गर्नु पर्दछ । तर व्यक्तिगत रूपमा पदाधिकारी र उमेदवारहरूले यस विषयमा प्रयासहरूको प्रतिरोध गर्न सक्नेछन् । जवाफदेहिता फरक प्रकारको समस्याको रूपमा देखा पर्नेछ : समय समयमा जिम्मेवारी कसको हो भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ र कसको पक्षमा दल र नेतृत्व जवाफदेही हुने भन्ने प्रश्नले निश्चित द्विविधा उत्पन्न गर्न सक्नेछ । अन्त्यमा राष्ट्रपति प्रणाली र यसका कम सङ्गठित दलर निजी अभियानहरूको बृहत्तर जोड रहने कारणले वितरणमुखी नीतिको दृष्टिमा समेत प्रस्तावना बढी महंगो हुने अवस्था देखिन्छ । अहिले

गरिएका अधिकांशदावीहरू पनि निश्चित समयमा राजनीतिक आर्थिक नीति लागू रहेको हुन सक्ने र प्रतिस्पर्धा र परिचालन आर्थिक रूपमा पृथक राजनीतिक क्षेत्रमा सम्पन्न हुने संघीय प्रणालीसँग सरोकार राख्दछन् ।

कानुनी मुद्दा वाक तथा अभिव्यक्ति, राजनीतिक दल र प्रेसको अवस्था स्पष्ट तवरले महत्वपूर्ण रहन्छ । यो कार्यपत्रमा हालसम्म चर्चा गरिएको सबै कुरा पुनर्स्थापनाको क्रममा रहेका लोकतन्त्रहरू अभिव्यक्तिको अधिकार, स्वतन्त्र प्रेस र नागरिक स्वतन्त्रताप्रति प्रतिवद्ध रहन्छन् भन्ने आधारमा अनुमान गरिएको छ । यस्ता स्वतन्त्रता व्यवहारमा प्रायः पक्षपाती र समस्याग्रस्त भए पनि, तिनको निरन्तरताका लागिनिश्चित समर्थन प्राप्त नभए पनि लोकतान्त्रिकरण, दलगत राजनीति, खुला दावी र प्रतिस्पर्धा अनि भ्रष्टाचार नियन्त्रण निरन्तर राख्न ज्यादै कठिन हुनेछ । दलहरूको कानुनी हैसियत महत्वपूर्ण मुद्दासमेत हो । माथि उल्लेख भए अनुरूप 'सार्वजनिक उपयोगिता' को तत्व बन्नु समाजको स्वार्थमा छैन भने दलहरू सीमान्तकृत बन्नु पनि उत्तिकै समाजको स्वार्थ विपरीत छ । विविध नियमनकारी र वितरणमुखी नीति, शासन र जवाफदेहिताका न्यूनतम आवश्यकता, यसका र यस अन्तर्गतकाएकाइका कर चुक्ताको अवस्था के हुन् भन्ने लागू भएको अवस्थामा कुनै पनि एकीकृत राजनीतिक आर्थिक पद्धतिले दल के हो भन्ने परिभाषा गर्नुपर्दछ । विशेष गरेर नयाँ र विकासक्रमका रहेका लोकतन्त्रमा दर्जनौं वा सयौं निकायहरू राजनीतिक दल बन्ने दावीसहित अधि सृष्टि हुनु पर्ने अवस्था बमोजिम मूल हलचल राजनीतिक स्वरूपको भए पनि, राजनीतिक दल स्थापना गर्ने र दिगो स्वरूप दिने राजनीतिक दलहरूलाई तिनको कार्यक्रम साथ आइपर्ने वैधानिकता, संरक्षण र जिम्मेवारी उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

निर्वाचन पद्धति धेरै भिन्न रहन्छ र राजनीतिक अर्थ सँगको अन्तरसम्बन्धले कितावको ठेली तयार हुन सक्दछ । समानुपातिक प्रतिनिधित्व (पीआर) पद्धति धेरै प्रकारका हुन सक्छन्; एकल सदस्य क्षेत्र प्रणालीमा पनि प्राप्त गर्नु पर्ने सीमाको आधारमा मतदानको अवस्था भिन्न रहन्छ, एकल कि धेरै चरणको मतदान प्रक्रियालगायत अन्य स्वरूप । यो क्षेत्रमा समानीकरण जटिल हुन्छ तर न्यूनतम रूपमा राजनीतिक अर्थ नीतिका निर्माताले विविध निर्वाचन पद्धतिले सिर्जना गरेको प्रोत्साहन र अवरोधका प्रणालीलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ । एकभन्दा बढी चरण सहितको समानुपातिक प्रणाली र संसदीय प्रतिनिधित्वका लागि न्यून सीमाको आवश्यकताले

बढीभन्दा बढी केन्द्रित राजनीतिक दलहरूको विकासलाई मार्ग प्रशस्त गर्दछ र यसले दलहरूबिच खुला गठबन्धनको बाटो खुला गर्दछ जो प्रवृद्ध तहमा मिलिभगतमा परिणत हुन्छ । दलहरूमा केन्द्रीय नियन्त्रण कायम गर्ने वितरणमुखी नीतिले त्यस अवस्थामा व्यक्तिगत रूपमा आफ्नो समर्थकहरू तयार गर्न चाहने राजनीतिज्ञका लागि अनुदानको कार्यक्रम सावित हुनसक्छ, जसले जवाफदेहिता र प्रतिस्पर्धा नजरअन्दाज गरीदिन सक्दछ । दलको सूची प्रणाली जसले एकै दलका उमेदवारहरूलाई एक अर्का बिच प्रतिस्पर्धा गर्न प्रोत्साहित तुल्याउछ, जो अभ्यास धेरै वर्ष जापानमा कायम थियो,³¹ त्यसले प्रतिस्पर्धालाई दलको आन्तरिक गतिविधि बनाएर व्यक्तिगत उमेदवारको आर्थिक आवश्यकतालाई बढावा दिन सक्दछ । सही मानेमा भन्ने हो भने यसले जवाफदेहिताका पक्षमा थोरै मात्र सहयोग गर्ने देखिन्छ ।

पहिलो हुने निर्वाचित हुने

पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन एकल सदस्य निर्वाचन क्षेत्रमा एक चरणमा सम्पन्न हुन्छ र यसमा सीटमा विजय हुन बहुमत चाहिँदैन । सबैभन्दा धेरै मत प्राप्त गर्ने उमेदवारले प्राप्त गरेको मत बहुमतभन्दा कम भए पनि विजय बन्दछ ।

उपयुक्त सीमा र खर्च सहितको वेष्टमिन्स्टर पद्धतिको पहिलो हुने निर्वाचित हुने पद्धति तुलनात्मक तवरले (रसम्भवतः दलहरूको लागि लक्षित अनुदान) लगानी गर्न सस्तो, परिचालनको दृष्टिले करिवन प्रभावकारी हुने अवस्थामा सङ्गठनसशक्त बनाउने ध्येयले दलको आन्तरिक वित्त परिचालनमा मार्ग प्रशस्त गर्न सक्दछ (स्रोत जे जस्तो भए पनि) । निर्वाचन पद्धति र राजनीतिक अर्थ संयन्त्रका सम्भावित संयोजन संख्यात्मक रूपमा करिव अनन्त छ; यद्यपि मूल कुरा त्यस्ता नीतिको लक्ष्य, निर्वाचन प्रणालीले सिर्जना वा प्रोत्साहन गरेको उत्प्रेरणा र नियन्त्रण प्रणाली र यस्तो प्रभाव अनुकूल बनाउन सक्ने हद सावधानीपूर्वक आँकलन गर्नु हो ।

देशमा भ्रष्टाचारको अवस्था, सुधार प्रयासको समर्थन र विपक्ष दुबैको लक्ष्य र स्रोत पनि राजनीतिक अर्थ नीति निर्माणमा प्रतिविम्बित हुने अवस्था छ । यो विश्लेषणमा

भ्रष्टाचार नियन्त्रण दोस्रो विषयभएकोमा, भ्रष्टाचारको परिधी बृहत रहने अवस्था हामी परिकल्पना गर्न सक्छौं जहाँ सही रूपमा निर्माण भएका आर्थिक नीति यथास्थिति उपरको दाबीले अवरोध गर्दछ – वा जसमा कुनै पनि प्रकारको नयाँ नीतिको लोकप्रिय विश्वसनीयता हुँदैन । राजनीतिक अर्थ नीति निर्माताले नीतिगत योजनाको अंशको रूपमा भ्रष्टाचारमा राजनीतिक नियन्त्रणको शक्ति र उर्जा आँकलन गर्नु पर्दछ । आफ्नै लागी र निर्वाचन प्रक्रियाबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने पद्धतिको क्षमताका सूचक र निगरानीको भूमिका निरन्तर राख्न, प्रतिस्पर्धा, सङ्गठन, परिचालन र जवाफदेहिताको अवस्था सही रूपमा ध्यानमा लिनु पर्दछ भन्ने भन्दा विद्यमान अवस्था पृथक रहेन ।

प्रशासनिक क्षमता । राजनीतिक अर्थसँग अझ प्रत्यक्ष सन्दर्भ रहेको भ्रष्टाचारसँग सम्बन्धित अर्को अवस्था समाजको प्रशासनिक क्षमता हुनेछ, राजनीतिक अर्थ नीति (कानून कार्यान्वयन गर्न यसले विश्वसनीय केन्द्रीय अधिकार संचालन गर्न सक्छ?) र अझ आम रूपमा (कस्तो प्रकारको प्रशासनिक कमजोरीले भ्रष्टाचारको सहजीकरण गर्नाले माथि उल्लेखित यथास्थितिमा प्रबुद्ध चासो सिर्जना हुन्छ ?) । कार्यान्वयन गतिविधिका लागि उपलब्ध मानवीय र आर्थिक दुबै तह र प्रकारको स्रोत पनि मुख्य परिवर्तनशील आधार रहन्छ । जहाँसम्म राजनीतिक अर्थ नीतिले यहाँ उल्लेख आम निर्देशन अनुसरण गर्दछ – राजनीतिक प्रक्रियामा सहभागीलाई रोक्ने भन्दा सशक्तिकरण र नियमनकारी भन्दा वितरणमुखी उपकरणमा बढी निर्भर रहने – प्रशासनिक समस्या सहज र सघन बन्ने : प्रतिबन्ध र जरिवानामा कम निर्भर रहँदा प्रशासनिक समस्या केही हदसम्म सरल बन्ने, तर आवश्यक आर्थिक स्रोतका आधारमा सघन बन्ने ।

विश्वासको तह । पृष्ठभूमिको अन्तिम सवाल भनेको मानिसहरूको एक अर्कामा र सरकार, राजनीतिज्ञ, दलहरू र कानून कार्यान्वयन गर्नेहरू प्रति कायम रहेको विश्वासको तह । यथास्थिति रणनीतिको अतिरिक्त यहाँ छलफल गरिएको सबै विकल्प सही मानेमा क्रियाशील रहन्छ, विश्वासको तह उच्च रहन्छ; र उल्टो अर्थमा, कुनै पनि प्याकेजको विश्वसनीय कार्यान्वयनले समयकालसँगै विश्वास निर्माण गर्न सहयोग गर्छ । यो पाठ ध्यानमा लिएर, राजनीतिक अर्थ नीतिका निर्माताले परिवर्तनको पैरवी गर्दै गर्दा गरेको बाचा सम्बन्धमा सावधानी अपनाउनु पर्छ; यसको अतिरिक्त समग्र नीतिको अंश पनि तिनले विस्तारै समावेश गर्न चाहन सक्छन्

भने अर्कोतर्फ अधि बढ्न पूर्व नै प्रत्येकले प्रभावकारी रूपमा क्रियाशील रहन्छन् भन्ने निश्चित गर्नुपर्छ । यो पनि फेरी वितरणमुखी संयन्त्रमा जोड दिने तर्क हो, विशेष गरेर दल र नागरिक समाज समूहमा नयाँ स्रोत ल्याउने सन्दर्भमा । स्रोतका लागि योग्य रहने मापदण्ड र नियुक्ति हुने सुत्र स्पष्ट, सजिलै बुझिने, बृहत प्रचार गरिएको र समान रूपमा लागू गरिएको हुनु जरुरी छ । जनताको न्याय र न्यायपूर्ण व्यवहार प्रतिको चाहना पूरा गर्न वा राजनीतिक अर्थ नीतिमार्फत पुरानो वा वर्तमान सामाजिक विभाजन सुरक्षित राख्न आवश्यक हुन्छ । नीति कार्यान्वयन गर्ने अधिकार, नियमनकारी, वितरणमुखी वा दुबै भएमा, विद्यमान दल र सभ्रान्तहरूबाट स्वतन्त्र मात्र रहनु पर्दैन; त्यस्तो अवस्था देखा पर्नु पर्दछ । यस अघि नै पदमा रहेको वा पदको खोजीमा रहेको लोकतन्त्रका राष्ट्रिय 'प्रवर्तक' राजनीतिक परिदृश्यमा देखा पर्नु पर्दछ, यस्ता व्यक्ति प्रभावकारी नेता बन्न सक्छन्, सांकेतिक भूमिकामा रहे पनि ।

अगाडिको अवस्थामा स्पष्ट, सन्दर्भ महत्वपूर्ण हुन्छ । यो अवस्था द्वन्द्वपश्चात वा विकासक्रममा रहेका लोकतन्त्रहरूमा अझ सत्य सावित हुन्छ, जो यो कार्यपत्रको पहिलो सरोकारको विषय हो ।

नीतिगत विकल्पको लागि सूची : अवस्था अनुकूल समान संयन्त्र

राजनीतिक अर्थको क्षेत्रमा अधिकांश नीतिगत मोडल स्थापित लोकतन्त्रहरूको अनुभवमा आधारित छ । दीगो लोकतन्त्रको पक्षमा प्रयोग गर्नु भन्दा, यी समाजहरूमा राजनीतिक अर्थ नीति प्रयोग गरेर सार्थक लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई दुरुपयोगबाट सुरक्षित राख्ने सुविधा मात्र प्राप्त छैन; धेरैमा सशक्त सामाजिक, कानुनी र राजनीतिक संस्था मात्र छैन, स्थापित र साधारणतया प्रतिस्पर्धी दलहरू र स्वतन्त्र प्रेस र बृहत तवरले सहयोगी सामाजिक मूल्य । यही अनुभव एक कारण हो जहाँ हामीले राजनीतिक अर्थ प्रणालीलाई 'लोकतन्त्र निर्माण' भन्दा 'भ्रष्टाचार विरोधी' आधारकासाथै – धेरै स्थापित लोकतन्त्रहरूले जीवन्त राजनीतिक प्रतिस्पर्धाबाट लाभ हासिल गर्न सक्ने भए पनि – वितरणमुखी भन्दा नियमनकारी आधारमा पनि ग्रहण गर्दछौं ।

तर लोकतान्त्रिक दलहरू कमजोर, जोखिम वा द्वन्द्व र दमनमा भएका स्थानमा भ्रष्टाचारविरोधी विषय अपरिपक्व

हुन सकछ, वा लोकतान्त्रिक राजनीतिलाई प्रवर्धन गर्ने विषय नै छायाँमा परेको हुनसकछ। यसका अतिरिक्त यस्ता समाजमा अन्य अवस्थामा उपलब्ध संस्था, दल र सहयोगी सामाजिक संस्थाको अभाव हुन सकदछ। तिनको स्थानमा हामीले बरु भयभित नागरिक र विभाजित नागरिक समाज, निम्नस्तरको सामाजिक तथा राजनीतिक विश्वास र सबल लोकतन्त्रविरोधी शक्ति देख्न सकछौं। विरलै प्राप्त हुने सावधानीपूर्वक जारी सङ्क्रमणको नतिजाले त्यस अवस्थाका घटनाक्रमले विकल्प दमन वा समापन गर्ने सन्दर्भ रहन सकछ। गम्भिर देखि लगभग आपत्तिजनक आर्थिक समस्या सबै किसिमको नीति निर्माणको पृष्ठभूमी रहन सकछ।

सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने, दल निर्माण गर्ने

समग्र राजनीतिक पद्धतिको प्रतिस्पर्धात्मक सन्तुलनको आधारमा राजनीतिक अर्थ नीतिको सफलता मापन गर्न आकर्षण उत्पन्न हुन सकछ – आरम्भबाटै ‘समान अवसर’ को रूपक प्रयोग गरेर। तर सो अवधारणाले पद्धतिजन्य राजनीतिको स्वरूप तयार गर्न र सफल तवरले भ्रमपूर्ण आधार निर्माणमा नीतिगत संयन्त्रको उपयोगमा शक्ति र सटीक आधारमा जोड दिन्छ। कुनै पनि सन्दर्भमा ‘समान अवसर’ कस्तो हुन्छ ? दुई वा सो भन्दा बढी दलहरू बारम्बार शक्तिमा रहीरहे पनि समाजका महत्वपूर्ण तह र तप्का बहिष्कृत हुने र दलहरू आफैँ पर्दा पछाडि (वा त्यस मानेमा खुला रूपमा) मिलिभगत गर्न सक्नेछन्। प्रतिस्पर्धी समाजमा दलहरूको शक्ति मोटामोटी संतुलनमा बस्ने वा तिनको शक्तिमा सामाजिक विभाजन र द्वन्द्व प्रतिविम्बित हुने अवस्था रहन्छ ? व्यक्तिगत अनुयायी रहने भन्दा दलहरूको अवस्था फरक रहन्छ, जबरजस्ती राजनीतिक अभ्यासबाट मतदाताहरू त्रसित (पूर्ण वा आंशिक) रहन सकछन्; वा कट्टरपन्थीहरूले निर्वाचनको सन्दर्भलाई सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रबाट आर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने अवसरको रूपमा लिन सकछ; आदि। समाजको निर्वाचन नतिजाको समग्र प्रतिस्पर्धी सन्तुलनले हामीले परिकल्पना गरे भन्दा धेरै जानकारी उपलब्ध गराउन सकछ। लक्ष्य जबकि निजी तह र राजनीतिक दलभित्र अवसर र व्यवहार परिवर्तन गर्ने हुनु पर्दछ – लोकतान्त्रिक अवसरलाई प्रयोगमा ल्याउन नागरिक र दलहरू दुबैलाई सशक्त तुल्याउनु पर्दछ, दलहरूलाई सबल बनाउँदै सशक्त सहभागिता र दाबी प्रोत्साहन गर्न।

यसको विभिन्न अवस्थामा विभिन्न अर्थ लाग्न सकदछ। आगामी पृष्ठमा तीन नीतिगत विकल्प खोजी गर्ने शृङ्खलामा पहिलो हो – यस अवस्थामा राजनीतिक दलहरूमाथि धम्की वा दमन भएको समाजको लागि।

यहाँ दलहरूको उपस्थिति र निरन्तरता माथि नै प्रश्न खडा भएको छ। दमनकारी अधिकारीहरू सबै दलमाथि आक्रामक हुन सकछन् वा एकल दलले औपचारिक हैसियत प्राप्त गर्ने वा स्रोत र अवसरमाथि एकाधिकार समेत कायम गर्न सकछन्। त्यस किसिमको अवस्थामा प्रतिस्पर्धा र जवाफदेहिता दोस्रो प्राथमिकताका विषय हुन्; दलहरू आफैँको आधारभूत सङ्गठन र परिचालनको गतिविधिमा फर्त नागरिक सँगको सम्पर्कमा वित्त र संरक्षण आवश्यक पर्दछ। यदि दलहरू वा आफूभन्दा अरू माथि राज्य आक्रामक रहने हो भने, त्यस अवस्थामा धेरै थोरै मात्र गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ: सम्भावित प्रतिपक्षी नेताहरूलाई सहायता र सल्लाह उपलब्ध गराउँदा राज्यका नेतृत्व समक्ष असुरक्षाको भाव मात्र प्रवाह हुन्छ, जसकारण अझ दमनकारी व्यवस्था लागू गर्न सहयोग गर्नेलाई अलग राख्दछ। कुनै पनि कारण राज्य खुला रहेको अवस्थामा विकल्पहरू उपलब्ध हुन्छ।

यस अवस्थामा हाम्रो लक्ष्य र माध्यम वैधानिक दल र दलका नेताहरू-आफ्नै दलहरू सार्थक प्रतिस्पर्धामा संलग्न रहोस् भन्ने सवालमा यदि राज्य प्रतिवद्ध नभए सामान्यतया प्रतिपक्षमा-दल सम्बन्धित सङ्गठन, राजनीतिक रूपमा सक्रिय नागरिक समाजका समूह र निजी दाताहरू हुन्छन्। उपकरणहरूले वित्त, स्वतन्त्र मिडिया र कर छुटमा जोड दिन्छ, सम्भव भएसम्म दलको बस्तुगत सङ्गठन र परिचालन गतिविधिसँग संलग्न। यसकारण दल, सम्बन्धित दल वा नागरिक समाजलाई मतदाता दर्ता वा नागरिक शिक्षा संचालन गर्दा पुरस्कृत गरिनु पर्दछ। धेरै नागरिक र नागरिक समाज समूहहरू यस सन्दर्भको राजनीतिक सहभागिताका लागि द्विविधाग्रस्त छन्, त्यसकारण जोखिम घटाएर सकारात्मक प्रोत्साहन वृद्धि गर्न जे गर्न सकिन्छ सो फाइदाजनक हुनेछ। यसकारण नीतिगत समिश्रणको प्रमुख अंशमा अदृश्य सहयोग, सावधानीपूर्वक लक्षित कर छुट र – ठुलो संख्या जसको आर्थिक अवस्थाले कर छुटलाई कम आकर्षक वा उपयुक्त बनाउँछ – साना सहयोगका लागि मिलान अनुदान समावेश हुन्छ। स्वयंघोषणा प्रणालीमा मध्यमस्तरको न्यूनतम तहभन्दा तलको सहायता बहिष्कृत गर्नु पर्दछ, सहभागितासँग सम्बन्धित अपेक्षित जोखिम न्यून

राख्नलाई । माहोल नसेलाएसम्म सानो वा मध्यम तहको निजी सहायताको सार्वजनिक स्वयंघोषणामा ढिलाई गर्ने सम्बन्धित सरोकार हुन सक्दछ । सहायता सीमित आकारको हुनु पर्दछ, तर उदार तहसम्म, र निर्वाचन चक्रको आरम्भमा हामीले साना संख्याका ठुला आरम्भकालीन सहयोग स्वीकार वा खुला गर्न सक्छौं । दलको भवनको लक्ष्य अघि बढाउन सकिन्छ, निर्वाचन प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्न र दल वा अभियानलाई सहयोग आवश्यक छ भनेर अन्य दातालाई संकेत गर्न ।

यो कार्यपत्र स्वयंघोषणाको प्रक्रियाप्रति आलोचनात्मक छ र समानीकरण, विश्वसनीयता र विधिको शासन प्रवर्द्धन गर्न, यो अवस्थामा तिनको केही मूल्य छ । माथि उल्लेखित स्वयंघोषणा सम्बन्धि अपवादको हकमा, राजनीतिक प्रक्रियामा धनको प्रवाह भएको छ भन्ने दर्शाउन, प्रमुख भूमिका अवलम्बन गर्ने दाता वा प्रापकले समतामूलक,

विश्वसनीय नियम अन्तर्गत रहनु पर्दछ, यसको प्रदर्शनमा मूल्यवान प्रभाव रहन सक्दछ ।हामीले छलफल गरेको सन्दर्भमा स्वयंघोषणाले आम समस्यामा ध्यान आकृष्ट गर्दछ – निजामति सेवा र प्रशासनिक क्षमता निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता र सामाजिक तथा राजनीतिक विश्वास निर्माण गर्नुमा दीर्घकालीन चुनौति । सम्बन्धित संस्थागत सवाल के हो भने सहभागिता जनाउने इच्छा भएको अवस्थामा प्रतिवादको त्रासबाट नागरिक तथा नागरिक समाज समूहलाई संरक्षण गर्ने र नागरिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने । अर्को अवस्थामा, दलहरूले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन्, धेरै प्रकारको नागरिक समाज गतिविधि आयोजना गर्ने, विशेष गरेर युवाहरूका लागि । प्राथमिक तहकासामाजिक प्रकृतिका गतिविधिले पनि समय कालसँगै दलहरूको मान्यता निर्माण र विश्वासको विकासमा सहयोग गर्न सक्छन् ।

तालिका ४ : राजनीतिक दलहरू धम्की वा दमनमा परेको अवस्था

दलहरू	कार्यगत चुनौति	लक्ष्य/प्रतिनिधि	उपकरण	मुद्दा र सावधानी
धम्की पाएको दमन गरिएको (सबै दलहरूले औपचारिक वा आम जोखिम सामना गर्नु पर्ने हुन सक्छ वा एकल 'औपचारिक दल' ले दमनको हकमा अन्यमाथि आधिपत्य जमाउन सक्छ)	सङ्गठन परिचालन	दलहरू (एकल दल वा 'औपचारिक दल' को सवालमा, प्रतिपक्षीहरू प्रमुख प्रतिनिधि हुन सक्दछ)	अनुदान, स्वतन्त्र सञ्चार जगत; परिचालन र सङ्गठन निर्माण; साना दाताका लागि समान अनुदान; न्यायका लागि संघर्षरत व्यक्तिका रूपमा अधिकार र अन्य दलहरू विच स्वयं घोषणा	समान व्यक्तिगत योगदान उपयोगी विचार; दलहरूका लागि उपयुक्त कानुनी हैसियत सुनिश्चित गर्नु पर्दछ
		दल सम्बन्धित सङ्गठनहरू	रसिद र खर्चको स्वयंघोषणासँग अनुकूल कर उपचार	दर्ता र अनुगमन आवश्यक
		नागरिक समाज समूह	योगदानका लागि अदृश्य सहयोग, कम्तिमा विकल्पको रूपमा; योगदानको सीमा, मध्यम स्तरमा कायम राख्ने; परिचालनसँग सम्बन्धित परिचालन (उदाहरणका लागि मतदाता दर्ता)	बृहत सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ; नागरिक स्वतन्त्रता सुरक्षित हुनु पर्दछ; स्वयंघोषणाले असुरक्षा सिर्जना गर्नु हुँदैन
		व्यक्तिगत योगदान	अदृश्य सहयोग, कम्तिमा विकल्पको रूपमा; कर छुट; साना योगदानका लागि समान अनुदान; सानो संख्यामा ठुलो 'आरम्भकालीन' योगदानलाई अनुमति प्राप्त	विश्वसनीय सुरक्षा अनिवार्य; स्वयंघोषणाले असुरक्षा निर्माण गर्न सक्दैन

तालिका ५ मा अर्को अप्ठ्यारो अवस्थाको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा दमन नभए पनि कमजोर र परस्पर शंकालु दलहरूको वर्णन गरिएको छ । यहाँ पनि केही 'दलहरू' सत्ताको विस्तारित स्वरूप हुनसक्छन् भने अन्य दलहरू नागरिक सहभागिताको सामाजिक रूपमा स्थापित माध्यम हुनु भन्दा नेतृत्वमा रहेका राजनीतिज्ञहरूको (सरकार वा प्रतिपक्ष) व्यक्तिगत माध्यम हुन सक्छन् ।

सङ्गठन र परिचालन यहाँ प्राथमिक चुनौति छ, तर जवाफदेहिता महत्वपूर्ण छ, त्यो पनि बृहत वैधानिक दलहरू अन्य प्रकारका गठनबाट छुट्याउन (उदाहरणका लागि व्यक्तिगत समर्थक, सांस्कृतिक वा राष्ट्रिय मोचन अभियान वा व्यापार सङ्गठनको राजनीतिक विस्तार) र अधिल्लो पक्षको वृद्धिका लागि । केही हदसम्म यस किसिमको प्रतिवद्धतालाई राजनीतिक दललाई लक्षित स्रोतको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस बाहेक सही जनतामा केन्द्रित दलहरूलाई नेता र उमेदवारको सङ्गठन र सम्बन्धित संघसंस्थाको लागि कतै उपलब्ध अनुदानको माध्यमको रूपमा लिइनु र लिनु सक्नु पर्दछ; र सबै अवस्थामा त्यस्ता लगानीलाई सङ्गठन निर्माणको गतिविधि (फेरी, मतदाता दर्ता, नागरिक शिक्षा) र दलगत निर्वाचन सफलतामा संलग्न गराउनु पर्दछ । यसले त्यस्ता समूहलाई सफल, जनतामा केन्द्रित दल निर्माण गर्नमा अंशभाग प्रदान गर्दछ । यस्तो तर्क

नागरिक समाज समूहमा लैजान चाहना अभिवृद्धि हुन्छ, त्यसै पनि दीर्घकालीन रूपमा यस्ता समूह दलहरूले आर्थिक लाभको बदलामा नागरिक समाज पुनर्गठन गरेको भन्दा दलगत राजनीतिमा स्वायत्त साभेदार भएको हेर्ने चाहना हुन्छ । स्वयंघोषणाले पूर्व अवस्था भन्दा यस किसिमको परिवेशमा स्वयंघोषणाले बढी भूमिका खेल्छ र थप लक्षित जवाफदेहि विधिको रूपमा (कहाँबाट दलहरूले धन प्राप्त गर्दछन्? तिनले केमा खर्च गर्दछन्?), सही रूपमा अनुगमन गर्ने र विश्वसनीय रहने हो भने यसले दलहरू, तिनको नेतृत्व र समर्थकबिच परस्पर शंका दूर गर्न सहयोग गर्न सक्दछ । अदृश्य सहयोग अहिले पनि विकल्पको रूपमा नागरिक र नागरिक समाजको योगदानका लागि उपलब्ध हुन सक्दछ, तिनीहरू दमन पश्चातको अवस्था भन्दा कम आलोचनात्मक हुन सक्छन् । तिनले जवाफदेहितालाई निश्चित तहसम्म घटाउनु पर्दैन : (क) खर्चको स्वयंघोषणाले कुन, कुन दल सही सङ्गठन निर्माण र परिचालनमा संलग्न छन् भन्ने निश्चित गर्न हामीलाई सक्षम बनाउँछ; र (ख) अनुदान (प्राथमिक रूपमा आंशिक सार्वजनिक वित्त) एक हदसम्म यस किसिमका गतिविधिसँग सम्बन्धित हुन्छ र साना व्यक्तिगत चन्दाका लागि समान अनुदान उपलब्ध गराउँछ ।

तालिका ५ : राजनीतिक दलहरू स्वतन्त्र तर कमजोर रहेको अवस्था

दलहरू	कार्यगत चुनौति	लक्ष्य/प्रतिनिधि	उपकरण	सवाल र सावधानी
सांगठानिक रूपमा कमजोर स्रोतमा गरिव परस्पर रूपमा शंकालु केही दलहरू 'नक्कली प्रतिस्पर्धी' वा राज्यद्वारा प्रायोजित 'गठबन्धनका साभेदार' हुन्छन्	सङ्गठन परिचालन जवाफदेहिता	वास्तविक निर्वाचन क्षेत्र भएका दलहरू; दलसँग सम्बन्धित संघसंस्था; सबैले जनाधार देखाएर योग्य ठहर हुन जरुरी छ	अनुदान : सङ्गठन निर्माण, परिचालनसँग सम्बन्धित; रसिद र खर्चको स्वयंघोषणा; स्वतन्त्र सञ्चार जगत	आंशिक सार्वजनिक वित्तनिजी होस् भन्ने चाहना; दलहरूबाट मात्र सार्वजनिक लगानी

		उमेदवार वा नेताको व्यक्तिगत सङ्गठन	योगदान, खर्चको सीमा (निर्वाचन गतिविधिका लागि उच्च, अन्यथा न्यून); स्वयंघोषणाको रसिद र दलबाट, दलका लागि खर्च; दलहरूबाट अनुदानका लागि योग्य हुन सक्छ	जालसाजी, सम्पत्ति सुदृढीकरण; सङ्गठन निर्माणमा समान वित्त; दलको सफलतासँग कुनै पनि वित्त जोडेर हेर्ने
		नागरिक समाज समूह	विकल्पको रूपमा अदृश्य सहयोग र यी समूहबाट हुने योगदानको सीमा (मध्यमदेखि उच्चसम्म तय गर्ने), साना दानको लागि समान अनुदान	विश्वसनीय अधिकार, संरक्षणको अनिवार्यता; दबावको भूमिका विरुद्ध सदस्यलाई सुरक्षा
		व्यक्तिगत दाता	योगदानका लागि अदृश्य सहयोग र सीमा (करिब उच्च तय भएको); सानो संख्यामा ठुलो 'आरम्भ वित्त' योगदानलाई मार्ग प्रशस्त छ ।	विश्वसनीय संरक्षण, स्वयंघोषणा तथ्याङ्कमा नागरिक पहुँच एकदम महत्वपूर्ण

यहाँ पनि व्यावहारिक समस्या धेरै छन् । धेरै व्यक्तिगत समर्थक भएका नेता र उमेदवारहरूले सङ्गठन र जवाफदेहिता संयन्त्रको रूपमा दलको प्रयोग रुचाउँदैनन् । दलहरू धेरै कमजोर भएको अवस्थामा योग्यताका सर्त तय र लागू नहुने हो भने तिनीहरूले दलको सङ्गठनलाई वैधानिक जनाधार विकासमा उपयोग गरेर र यो अभ्यासलाई प्रोत्साहित गरेर आफ्नो सहायक सङ्गठन जस्तो बनाउन सक्छन् । नजिकबाट तिनको बृहत र सहज गतिविधि अनुगमन र स्वयंघोषणा नगर्ने हो भने दल र नेतृत्वदायी सङ्गठन सम्पत्ति शुद्धिकरणको अभियान बन्न सक्छ । नागरिक समाजको तहका साथै वित्तसङ्कलनको स्वयमसेवामा जोड दिन र बचाउ गर्न संरक्षण आवश्यक पर्न सक्दछ । महत्वपूर्ण सहभागिता प्रोत्साहन गर्न योगदानको सीमा उदार हुनु पर्दछ तर सानो व्यक्तिगत योगदानका लागि मिलान अनुदान प्रक्रिया उदार बनाउन (जालसाजी निम्त्याउने गरी सम्पन्न

नभए पनि) पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । राज्यको प्रशासनिक क्षमता केही अवस्थामा कमजोर बिन्दु पनि हुन सक्छ, तर माथि उल्लेख गरेभन्ने दमनको पछिल्लो इतिहास नभए भन्ने, नागरिक समाज समूहले – असल सरकारको विषय र राजनीतिक कारणले 'अन्य मानिसमा' निगरानी राख्ने दुवै अवस्थामा – राजनीतिक अर्थ निगरानी गर्ने क्रममा कमजोरी सम्बोधन गर्न सहयोग गर्न सक्नेछ ।

अन्त्यमा, हामीले विपरीत पृष्ठको तालिका ६ को जस्तो अवस्था परिकल्पना गर्न सक्नेछौं, त्यहाँ अधिकतम तवरमा दल विशेष नभएर सम्पूर्ण प्रणाली नै सुधार गर्नु पर्ने आवश्यक छ । त्यहाँ निकै धेरै दलहरू हुन सक्दछ वा ठुला, सबैलाई समेट्ने दलका हाँगाविँगा हुन सक्दछ जसले निश्चित जनसंख्यालाई राजनीतिक मतबाट अलग राख्न सक्नेछ । यहाँ पनि महत्वपूर्ण राजनीतिको व्यक्तिगत समर्थकले धेरै प्रभाव पार्न सक्छ वा थप समावेशी दलको

आगमनमा रोक लगाउन सक्छ । त्यस अवस्थामा, सम्भ्रान्त तह वा निर्वाचनको विचको समय सिन्डिकेटमा चलायमान रहने नेताहरूविच मिलिभगत, नक्कली प्रतिस्पर्धा हामीले देख्न सक्ने बढी सम्भावना रहन्छ ।^{३२} बढी सुसंगत विकल्प निर्माण

गर्नु भन्दा यस सम्बन्धमा परिचालन आफैमासानो मुद्दा हुन सक्दछ, र सशक्त, खुला, निर्णायक प्रतिस्पर्धा निश्चित महत्वका हुन्छन् ।

तालिका ६ : जहाँ राजनीतिक दल प्रणाली कमजोर हुन्छन्

दलहरू	कार्यगत चुनौति	लक्ष्य/प्रतिनिधि	संयन्त्र	सवाल र सावधानी
<p>टुटफुट भएको वा निकै धेरै दल</p> <p>सतही सामाजिक मूल</p> <p>ठुला व्यक्तित्वहरूले प्रभाव पारेको</p> <p>मिलिभगत वा नक्कली प्रतिस्पर्धामा संलग्न</p>	<p>सङ्गठन</p> <p>प्रतिस्पर्धा</p> <p>जवाफदेहिता</p>	दलहरू	जनाधार निर्माणमा अनुदानको सम्बन्ध; रसिद र खर्चको स्वयंघोषणा; दाताका लागि अदृश्य सहयोगको विकल्प; स्वतन्त्र सञ्चार जगत; योगदानको उच्च सीमा	सम्भावित समान वित्तको सिर्जनात्मक प्रयोग; गठबन्धन निर्माणलाई पुरष्कृत गर्ने; सीट जित्न बहुमत चाहिन्छ, तत्कालै लागू हुने चरण
		दलसम्बन्धी सङ्गठन	स्वयंघोषणा, योगदानमा न्यून सीमा; खर्चको स्वयंघोषणा; पक्षपाती कर व्यवस्था अन्त्य गर्ने; दलको सफलतासँग अनुदान संलग्न गराउने र दलको सङ्गठनमार्फत मार्ग प्रशस्त गर्ने	दलहरूमार्फत मार्ग प्रशस्तको गतिविधि
		उमेदवार वा नेताको व्यक्तिगत सङ्गठन	पक्षपाती कर व्यवस्था; खर्चको स्वयंघोषणा; सहयोगको सीमा (उच्च राखेको); स्वतन्त्र सञ्चार जगत	दलहरूमार्फत मार्ग प्रशस्तको गतिविधि
		नागरिक समाज समूह		कल नछल्ने; नागरिक समाज र व्यावसायिक समूहविच भिन्नता राख्ने; आन्तरिक सहायतामा सीमा तोक्ने
		व्यक्तिगत दाता	समान अनुदान, कर छुट, सहयोग सीमा (उच्च राखेको)	दलको योगदानमा अदृश्य सहयोग विकल्प उपलब्ध गराउने

यहाँ निर्वाचन सफलताको मूल माध्यम दलहरूलाई सहयोग गर्ने – भूमिका, सात्स्नाइडरले भन्नु भए अनुसार विभाजनकारी र उग्र समूहको प्रभाव नियन्त्रण गर्दै आम सहभागिता र लोकतान्त्रिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त विधि ।^{३३} तालिका ६ मा दलहरूलाई पुनः अनुदानको माध्यम बनाइएको छ; ती अनुदान बृहत जनाधार निर्माणसँग जोडिएको छ; र जसले दललाई सहयोग गर्न

चाहेको हुन्छ उसलाई अदृश्य सहयोग विकल्पको रूपमा उपलब्ध हुन्छ, र सोही जिम्मेवारी सुरक्षाको अनुभूतिसहित पूरा गर्न सकिनेछ । यो परिदृश्यमा दल र नागरिक समाज समूहले समान रूपमा लाभ प्राप्त गर्ने गर्दछन् र पछिल्लो अवस्थामा सहायतलाई बढावा दिन पक्षपाती कर व्यवस्था र प्रोत्साहनबाट लाभ लिन्छन्, व्यक्तिगत वा दलगत सङ्गठनमार्फत क्रियाशील रहन दुरुत्साहन सिर्जना गर्ने

गरिन्छ । (ति के हुन् भन्ने अवस्थाबाट, यी समूहलाई भिन्न तवरले व्यवहार गरिन्छ; दलका युवा समूह र प्रतिष्ठानले परोपकारी हैसियत निरन्तर प्राप्त गर्न सक्नेछन् तर त्यस्ता समूहमा सहायता गरेबापत कर छुट भने पाउने छैनन्, र दलको स्वामित्वमा रहेको पत्रिका वा प्रसारण माध्यमले अरू व्यापार जस्तै कर बुझाउनु पर्ने हुन्छ ।) त्यसैगरी दलसँग सम्बन्धित सङ्गठन र उमेदवार वा नेताको व्यक्तिगत सङ्गठन भने कडा सहायता सीमामा रहने छ, दलहरूमार्फत काम गर्ने प्रोत्साहनसँग एकसाथ रहेर : पहिलो अवस्था बहूदो मागको स्वयंघोषणाका आवश्यकता, रसिद र खर्चमा सीमा, र कम उपयुक्त कर व्यवहारसँग सम्बन्धित रहन सक्दछ, सबै अवस्था राजनीतिक दाबीको माध्यमको रूपमा दलको तुलनात्मक लाभ संरक्षण गर्ने सवालमा (र त्यसकारण समग्रमा अझ धेरै प्रतिस्पर्धा प्रोत्साहन गरेर) । त्यस्ता दुरुत्साहन निश्चित तवरले दमनकारी बन्न दिनु हुँदैन, सावधानीपूर्वक सोचेर सहायताका सबै पक्षलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

नागरिक समाज समूह र व्यक्तिगत दाताले अझै अदृश्य सहयोगको विकल्प राख्न चाहेको हुन सक्छ : तथापि निश्चित प्रकारको नीति चाहने समूह र व्यक्तिका लागि दललाई थप आकर्षक माध्यम बनाउन त्यहाँ लेनदेनको सम्भावना कायम रहन्छ । अन्त्यमा, स्वयंघोषणा र सीमाले व्यक्तिगत र दल सम्बन्धित सङ्गठनलाई आर्थिक सहयोगको हिसाबले कम आकर्षक बनाउने भएकोले, वस्तु वा सेवामा उपलब्ध सहयोग अझ बढी आकर्षक हुन सक्दछ । (प्रत्यक्ष रूपमा सहायता गर्न रोक लगाइएको वा पैसाको सीमामा पुगेको संस्थाको परिकल्पना गर्ने हो भने त्यस्ता संस्थाले आर्थिक हिसाब कायम राख्न महङ्गा कानुन व्यवसायी, सञ्चार परामर्शदाता लगायतका सहयोग उपलब्ध गराउने कार्य गर्न सक्दछ ।) लोकतन्त्र सबल बन्दै गर्दा, इच्छाएको कुनै पनि राजनीतिक अर्थ नीति अनुगमन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्दछ किनभने निर्वाचन राजनीतिमार्फत प्रभाव पार्ने चाहनाले अनुमान गर्न गाह्रो हुने वित्तसङ्कलन र खर्च विविध विधि प्रोत्साहन गर्न सक्दछ । सेवा वा सुविधामा गर्ने सहयोगलाई पद्धतिको एक महत्वपूर्ण अंश बनाउन सकिन्छ : प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने संयन्त्रको रूपमा सङ्गठन र गठबन्धन निर्माण प्रोत्साहन गर्ने शर्तमा दल र नागरिक समाज समूहलाई स्वतन्त्र सञ्चारजगतको सेवा उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

निर्वाचन पद्धतिको यहाँ त्यति छलफल भएको छैन, यो

शीर्षक आफैमा बृहत भएको कारण पनि हो । तर यस परिदृश्यमा दलहरूको विषय र सहभागी बन्ने स्वतन्त्रता आफैमा सरोकारको विषय होइन तर पनि दलगत व्यवस्थाले निर्णायक नतिजा दिएको छैन जहाँ निर्वाचन कानुन विशेषतः महत्वपूर्ण र सम्भावितरूपमा प्रभावकारी रहेको छैन । त्यस्ता कानुनले बहुदलीय समूहमा एकत्रित हुन दलहरूलाई प्रोत्साहन दिन सक्दछ, सम्भवतः दौडको चरणमा सीट जित्न बहुमत प्राप्त गरेर वा समानुपातिक प्रणालीमा कुनै पनि सीट जित्न अझै उच्च सीमाको आधार खडा गरेर । दलहरूबिच भन्दा भित्र प्रतिस्पर्धा बढावा दिने दलको सूची प्रणाली अवलम्बन गर्नु हुँदैन । यस सम्बन्धमा सहायता गर्ने माध्यमको रूपमा व्यक्तिगत उमेदवारको सङ्गठन भन्दा दलहरूमा जोड दिनु महत्वपूर्ण हुनेछ ।

दलहरूले आफ्नो नेता कसरी चयन गर्दछन् र तिनको शासनको अधिकार के हो भन्नेमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ। उक्त विषय यो शृङ्खलामा रहेको अर्को कार्यपत्रको विषय भए पनि यो परिदृश्यमा, ख्याल गर्नु पर्ने विषय भनेको व्यक्तिगत दलको स्थापना वा आक्रामक रूपमा विद्यमान दलमाथि कब्जा जमाउनु भन्दा मतदाता, सदस्य र दलको दाताका व्यापक समर्थनमा दलको सङ्गठन भित्रबाट दलका नेताहरूको आगमन हुनु मनासिव हुन्छ । उमेदवार र मनोनितको अवस्था पनि त्यही नै रहन्छ जहाँ प्रतिस्पर्धी उमेदवार बन्न दलगत मनोनयन र दलको सिद्धान्त प्रतिको आस्था र समर्थन महत्वपूर्ण हुन्छ, यहाँ पनि दलगत राजनीतिलाई व्यक्तिगत समर्थकहरूले प्रभाव पार्ने सम्भावना रहन्छ । यसका साथसाथै दलहरू फरक मतका लागि खुला रहनु पर्दछ, र दलभित्रको प्रतिस्पर्धा खुला र इमान्दारीपूर्वक संचालन हुनु पर्दछ ।

निष्कर्ष र सावधानीको बुँदा

धेरै ठुलो बाचा गर्ने र आशातित भन्दा बढी प्रतिफल अपेक्षा राख्ने, लोकतन्त्रको विकास जित्तिकै नीतिगत संयन्त्रको विश्लेषण जटिल कार्य हो भन्ने अपरिहार्य अवस्था कायम छ । राजनीतिक विवाद र यसमा सम्बन्धित अनिश्चितता यस कार्यपत्रमा प्रस्तावित अवधारणाका हकमा पनि सही छन् । राजनीतिक अर्थ नीतिले महत्वपूर्ण प्रोत्साहन सिर्जना गर्ने र राजनीतिक गतिविधि उपयोगी तवरले अनुगमन गर्ने भएको कारण, कुनै पनि पद्धतिमा त्यसको क्रियाशील प्रभाव

कायम रहनेछ। इतिहासको महत्व हुन्छ। यो एक समाजदेखि अर्को समाजमा भिन्न रहन्छ र यसको अन्त्य हुँदैन। यसैगरी पहिचान, उत्पत्ति र सभ्रान्त तथा नागरिक समाज समूहको राजनीतिक व्यवहारको महत्व रहन्छ। निर्वाचन कानुन एक प्रकारले बृहत र जटिल क्षेत्र हो। सही अर्थमा लोकतन्त्रको कारण वा विग्रह भएको समाजलाई कसरी निर्माण गर्ने भन्ने अवस्था हाम्रो जानकारीमा नभएको कारणले सम्पूर्ण छलफल व्यावहारिक र उपयुक्त दृष्टिकोण भित्र समेट्नु पर्दछ। डान्क्वार्ट रुस्तोको राजनीतिक विवादसम्बन्धी चर्चित तर्कले केन्द्रीकृत, अल्पकालीन वा मध्यमकालीन सुधारको प्रयासको प्रतिफलले भन्दा पुस्तापुस्ताको प्रयासले दिगो लोकतन्त्र निर्माण भएको हुन्छ भनेको छ। साथै, यो धेरैओटा प्रभावका उपज हुन्छ भन्ने महत्वपूर्ण जानकारी प्रस्तुत गरेको छ।^{३३} दलहरूलाई 'सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्था'को रूपमा हेरिने प्रवृत्तीबाट अघि बढेर, प्रत्यक्ष रूपमा 'नागरिक' प्रतिफल प्राप्त गर्ने प्रयासको लागि प्रतिस्पर्धी राजनीति र जवाफदेहिताको आवश्यकता पर्दछ।

यहाँ पनि परिधिभन्दा माथि सिफारीसहरूलाई अघि बढाउन सकिन्छ। सहायता र खर्चको सीमाका साथै धेरै स्वयंघोषणाको नीतिले नागरिक अधिकार हनन् हुन सक्दछन्। सड्गठित ग्रामीण तथा दलीय सहभागिताका लागि अनुदान अवाञ्छित विकल्प हुन सक्दछ। धेरै सम्पन्न भए वा सही रूपमा लक्षित नभए, प्रोत्साहनले अवाञ्छित गतिविधि र प्रतिफल दिन सक्दछ। कुनै पनि समयमा पद्धति 'राजनीतिक अर्थ समस्या' को 'समाधान' को रूपमा क्रियाशील रहन्छ भन्ने अपेक्षा राख्नु गल्ती हुनेछ। समाजहरू परिवर्तन हुन्छन् र राजनीतिक तथा आर्थिक स्वार्थले सहजताका साथ सो पद्धतिमा अवरोध वा बेवास्ता गर्ने क्रम लगभग असीमित हुन्छ। सही नियतबाट गलत काम गर्ने जोखिम नै समस्या हो। उदाहरणको लागि, ठुला व्यक्तिगत दाताबाट चन्दा लिने व्यवस्थालाई नियन्त्रण गर्दा, दल र अभियानले रकमको अभाव सामना गर्ने बिन्दुसम्मको निषेध सिर्जना गर्न सक्दछ। यसले प्रतिस्पर्धा र परिचालन दुवैमा हानी पुग्न सक्छ। स्वयंघोषणाले प्रतिस्पर्धीलाई आघात पुऱ्याउन सक्दछ। अर्थपूर्ण सीमा बिनाको अनुदान खेर जानेछ र लोकतान्त्रिक दलहरूलाई एकतृत गर्ने भन्दा फुटाउने सम्भावना हुन्छ। सानो सहायता प्रोत्साहन गर्ने विधिले थोरै सार्वजनिक वित्तलाई पातलो रूपमा वितरण गर्दछ। पूर्ण र द्रुत स्वयंघोषणाको पद्धतिले अविश्वासको तह विद्यमान रहेको समाजमा सहभागिताको

क्रम न्यून गर्न सक्दछ वा पदमा आसिनहरू रकमको दौडमा यति अगाडि छन् कि उनीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने सकिँदैन भन्ने विचार आउन सक्छ। विद्यमान स्थापित लोकतन्त्रहरूमा दिगो प्रतिस्पर्धी निर्वाचन पद्धतिको निर्माण गर्न धेरै पुस्ता लागेको थियो र नयाँ लोकतन्त्रहरूले सो कार्य रातारात प्राप्त गर्न सक्दछन् भन्ने अवस्था छैन।

यस कार्यपत्रले राजनीतिक वित्त सम्बन्धीनीति निर्माण आवश्यक रहने सम्भावनापूर्ण रूपमा अन्त्य गरेको छैन। कुनै पनि अवस्थामा क्रियाशील रहने परिवर्तनशील आधारको आँकलनपनि गर्न सकेको छैन। यो कार्यपत्रको लक्ष्य राजनीतिक वित्त सम्बन्धी नीतिलाई प्राथमिक रूपमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण भन्दा लोकतन्त्र निर्माणको संयन्त्रको रूपमा लिने गरि उपलब्ध लचकता र अवसरका साथै जोखिम र आवश्यकता प्रदर्शन गर्नु हो। यो विश्लेषणको आधारमा समेत, उपलब्ध नीतिगत संयन्त्र र स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी लोकतन्त्रको विकासको अन्तरसम्बन्ध भ्रष्टाचार नियन्त्रणको सन्दर्भ भन्दा पनि अझ बढी प्रत्यक्ष छ र काममा विद्यमान प्रोत्साहन अझ बढी सकारात्मक र स्पष्ट छन्। पछिल्लो अवस्थाको महत्व यथावत रहे पनि, यो कार्यपत्रमा निरन्तर सरोकार स्वस्थ, जवाफदेही, प्रतिस्पर्धी दल र तिनले उपलब्ध गर्ने राजनीतिक विकल्पका प्रकार आफैँमा दीर्घकालीन रूपमा भ्रष्टाचारविरोधी सुरक्षा प्रावधान हुनेछन्।

अन्ततोगत्वा: सशक्त दलीय राजनीति बाहिरबाट तय गरेर वा निर्देशन दिएर स्थापित गराउन सकिँदैन। यसको लागि, सहयोगी प्रोत्साहनका कार्यक्रम स्थापना गर्न सकिन्छ, र अनावश्यक अवरोधहरू हटाउन सकिन्छ। यस प्रक्रियामा हामीले दमन गर्ने भन्दा पनि आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्नुपर्दछ। यो प्रक्रिया लोकतन्त्रको प्रमुख विशेषता हो, र लोकतन्त्रको विकास र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका अवधारणामा स्पष्ट भिन्नता यही हो। न्याय, निष्पक्षता, राष्ट्रिय तथा सामूहिक पहिचान, नेतृत्व, असल राजनीतिका अवधारणा र लोकतन्त्रको हकमा समेत आफूले प्रभावित पार्न चाहेको समाजमा विद्यमान बृहत्तर र केही समय विवादमा रहेको अवधारणामा धेरै भन्दा धेरै ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्दछ। त्यस्ता प्रभावहरू फर्काउन सकिँदैन तर नीतिहरू थप लोकतान्त्रिक तत्व अनुकूल रहने गरी तयार गरिनुपर्दछ। यसबाहेक सबैभन्दा महत्वपूर्ण र सबैभन्दा सघन कदम भनेको दलहरू आफू पछि हटेर पूर्ण विश्वस्त रहने उद्देश्य र मूल्य अघि बढाउन सम्भव हुने गरि नागरिकहरूलाई दल र राजनीतिक प्रक्रिया निर्माण गर्न मार्ग प्रशस्त गर्नु हो।^{३४}

सन्दर्भ सामग्री तथा टिप्पणी

१. आर वी जैन, 'मनी एण्ड डेमोक्रेटिक पोलीटिक्स : इमर्जीड क्रिटीकल इस्यूज इन् सेलेक्ट साउथ एसियन कन्ट्रीज,' अर्थ र लोकतान्त्रिक राजनीति विषयक कार्याशाला गोष्ठीमा प्रस्तुत, अन्तर्राष्ट्रिय आइडिया र कमनवेल्थ सचिवालयद्वारा प्रायोजित, नयाँ दिल्ली, भारत, सन् २००१ नोभेम्बर ।
२. मान्कर ओस्लोन, *द लजिक अफ कलेक्टीभ एक्सन* (केम्ब्रिज, मास : हाभर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, सन् १९६५) ।
३. इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'पोलीटिकल पार्टीज एज पब्लीक युटिलिटीज,' *पार्टी पोलीटिक्स* १० (सन् २००४ नोभेम्बर) : ७०१-२२; जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, मध्य तथा पूर्वी युरोपमा निर्वाचन प्रचार प्रसार अभियान खर्च : सिक्रेको पाठ र आगामी चुनौति (वासिङ्टन, डिसी : आईएफईएस/अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, सन् २००२) ।
४. जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप* ।
५. मनी एण्ड डेमोक्रेटिक पोलीटिक्स
६. लोकतन्त्र र शासन सम्बन्धी कार्यालय, लोकतन्त्र, द्वन्द्व र मानवीय सहायता सम्बन्धी एकाइ, अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, *मनी इन् पोलीटिक्स ह्याण्डबुक : एक गाइड टु इन्क्रिजीड ट्रान्सपेरेन्सी इन् इमर्जीड डेमोक्रेसीज* (वासिङ्टन, डिसी : अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, सन् २००३) ।
७. रेजीनाल्ड अष्टीन र माया तेर्नस्ट्रम, *फण्डिड अफ पोलीटिकल पार्टीज एण्ड इलेक्सन क्याम्पेन्स* (स्टकहोल्म : अन्तर्राष्ट्रिय आइडिया, सन् २००३) ।
८. जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप*, र एन्ड्रयु ले, 'ब्लाइन्ड ट्रस्ट फर पोलीटिकल गीफ्ट्स आर सुरर् बेट द्यान ट्रस्टीड ब्लाइन्डली,' सीडनी मर्निड हेराल्ड, सन् २००४ अक्टोबर ७ । <http://smh.com.au/articles/2004/10/06/1096949586382.html?from=storylhs> (सन् २००५ नोभेम्बर ९ मा हेरिएको) ।
९. माइकल जन्सन, *सिन्ड्रोम अफ करप्सन : वेल्थ, पावर एण्ड डेमोक्रेसी* (केम्ब्रिज र न्यू योर्क : केम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००५), परिच्छेद ४ ।
१०. इ.इ. स्याट्सनाइडर, *द सेमीसोभरेन पीपल* (न्यू योर्क : होल्ट, राइनहार्ट र वीन्स्टन, सन् १९६०) ।
११. डानाटेला डेला पोर्टा, 'पार्टीज एण्ड करप्सन,' *क्राइम, ल एण्ड सोसल चेन्ज* ६६ (सन् २००४ अगष्ट) : ३५-६०; इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'रूपपोलिटिकल पार्टीज एज पब्लिक युटिलिटीज'
१२. उम्मेदवार र दाता बिचको 'बृहत अन्तरक्रिया' मा सुक्ष्म अन्तरको तर्क, फ्रान्क जे सोराउफ हेर्नुहोस्, *इन्साइड क्याम्पेन फाइनान्स : मीथ्स एण्ड रिएलीटीज* (न्यू हेभेन : येल विश्वविद्यालय प्रेस, सन् १९९२), परिच्छेद ३ ।
१३. राजनीतिक अर्थ नीतिको 'बृहत' अवधारणा अनुकूल विस्तृत छलफलका लागि, रेजीनाल्ड अष्टीन र माया तेर्नस्ट्रम, *फण्डिड अफ पोलीटिकल पार्टीज एण्ड इलेक्सन क्याम्पेन्स*, परिच्छेद १० ।
१४. अष्टीन र तेर्नस्ट्रमले उपयोगी रूपमा प्रयोग गरेको भिन्नता, थियोडोर जे लोवी पनि हेर्नुहोस्, 'अमेरिकन बीजेनेस, पब्लीक पोलीसी, केस स्टडीज एण्ड पोलीटिकल थ्योरी,' विश्व राजनीति १६ (सन् १९६४ जुलाई) : ६७७-७१५ ।
१५. अर्थ राजनीति नीतिका मूल प्रावधानका अधिक उपयोगी प्रत्येक देशको सारांश रेजीनाल्ड अष्टीन र माया तेर्नस्ट्रम, *फण्डिड अफ पोलीटिकल पार्टीज एण्ड इलेक्सन क्याम्पेन्स*, 'मेट्रीक्स' खण्डमा उपलब्ध छ, १८०-२२३ ।
१६. बेट्राम जे लेभीन, 'अन्केर्डेड लेजीस्लेटीभ एक्टीभिटीज : अ स्टडी अफ हाउ यु. एस. हाउस अफ रेप्रेजेन्टेटीभ्स 'वर्क वीहाइन्ड द सीन्स' टु गेट थ्रीङ्स डन टु अचिभ करियर एण्ड पोलीसी अब्जेक्टीभ्स,' विद्यावारिधी शोधपत्र, राजनीति शास्त्र विभाग, रट्गर्स विश्वविद्यालय, सन् २००४ ।
१७. जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप* ।

१८. बेर्नाम जे लेभीन, 'क्याम्पेन फाइनान्स रिफर्म लेजीस्लेसन इन् द युनाइटेड स्टेट्स कंग्रेस : अ क्रिटीक,' काइम, ल र सोसल चेन्जेज २८ (सन् १९९७ जनवरी) : १-२५ ।
१९. एन्ड्रयु ले, 'ब्लाइन्ड ट्रस्ट फर पोलीटिकल ग्रीप्टस आर सुरर् बेट दयान ट्रस्टीड ब्लाइन्डली ।'
२०. साना व्यक्तिगत सहयोगलाई प्रोत्साहन गर्न प्रायजसो निकै थोरै ध्यान दिइन्छ भन्नेमा आईएफईएसले सही तर्क प्रस्तुत गर्दछ । जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप हेर्नुहोस् ।*
२१. जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप ।*
२२. सार्वजनिक अभियान, 'क्लिन मनी, क्लिन इलेक्सन ।' www.publiccampaign.org हेर्नुहोस् ।
२३. इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'पोलीटिकल पार्टीज एज पब्लीक युटीलिटिज,' मध्य तथा पूर्वी युरोपका लागि, विशेष गरेर जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप हेर्नुहोस्*; ल्याटीन अमेरिकाका लागि, विशेष गरेर इडुराडो पोसाडा-कार्वो हेर्नुहोस्, 'डेमोक्रेसी, पार्टीज एण्ड पोलीटिकल फाइनान्स इन् ल्याटीन अमेरिका,' पूर्वी एसियामा आर्थिक राजनीति र लोकतन्त्र विषयक सम्मेलन, सियोल, कोरियामा प्रस्तुत गरिएको, सन् २००१ जुन २८-२० ।
२४. लियोन इफ्टेन, *पोलीटिकल पार्टीज इन् अमेरिकन मोल्ड* (म्याडिसन : वीसकन्सीन प्रेस विश्वविद्यालय, सन् १९८६), १५७; इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'पोलीटिकल पार्टीज एज पब्लीक युटीलिटिज' पनि हेर्नुहोस् ।
२५. इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, 'पोलीटिकल पार्टीज एज पब्लीक युटीलिटिज'; रिचर्ड एस क्याज र पीटर मेयर, 'चेन्जीड मोडल्स अफ पार्टी अर्गनाइजेसन एण्ड पार्टी डेमोक्रेसी : द इमर्जेन्स अफ पार्टी कार्टेल,' *पार्टी पोलीटिक्स* १ (सन् १९९५ जनवरी) : ५-२८ ।
२६. इन्ग्रीड भ्यान बीजेन, "पोलीटिकल पार्टीज एज पब्लीक युटीलिटिज"; डिएगो ग्याम्बेटा, 'करप्सन : एन एनालीटिकल म्याप,' स्टेफन कट्कीन र एन्डा साजो, सम्पादक, *पोलीटिकल करप्सन इन् ट्रान्जीसन : ए स्केपटीक्स ह्याण्डबुक* (बुडापेष्ट : मध्य युरोपेली विश्वविद्यालय प्रेस, सन् २००२), ३३-५६ ।
२७. जेनीस इक्स्टेन्स, डानीयल स्मीलोभ र मार्सिन वालेकी, *क्याम्पेन फाइनान्स इन् सेन्ट्रल एण्ड इस्टर्न युरोप ।*
२८. अभियानको मापदण्ड सम्बन्धी मीनेसोटा सम्झौता, 'ए सीटीजन इनिशीएटीभ्स टु इम्प्रुभ इलेक्सन्स ।' www.lwvnmn.org/MNCompact हेर्नुहोस् ।
२९. हरू सन् १९९० को मध्यतिर इक्वेडरमा भ्रष्टाचार विरोधी सार्वजनिक सेवा घोषणा प्रसारण सम्बन्धी निर्माण भएको सशक्त शृङ्खला एक शास्त्रीय उदाहरण थियो । वैधानिक गैससहरूले सन्देश प्रवाह गरे पनि अधिकांश दर्शकहरूले सैनिकको धारणा प्रतिनिधित्व भएको सम्भेर, थोरैले मात्र यसलाई गम्भीर रूपमा लिएका थिए ।
३०. नियमनकारी रणनीतिका कठिनाईहरू नेशनल डेमोक्रेटीक इन्स्टीच्यूट फर इन्टरनेशनल अफेयर्स र एसियाली लीबरल र लोकतन्त्रवादी परिषदमा छलफल गरिनेछ, *फाइनल रिपोर्ट : पोलीटिकल पार्टी स्ट्र्याटेजीज टु कम्ब्याट करप्सन वर्कशप* (वासिङ्टन, डिसी : अन्तर्राष्ट्रिय मामिलाका लागि नेशनल डेमोक्रेटीक इन्स्टीच्यूट, सन् २००२) ।
३१. दलहरूतर्फ र बाट खर्च विनियोजन गर्ने जापानमा जारी प्रयासका बारेमा, मासारु काह्नु हेर्नुहोस्, 'पोलीटिकल फाइनान्सिङ इन् जापान : रेगुलेसन्स, रियालीटी एण्ड प्रोस्पेक्ट फर फ्युचर रिफर्म' पूर्वी एसियामा राजनीतिक आर्थिक लगानी र लोकतन्त्रको सवालमा सेजड संस्था, सुन्गाम, कोरिया र लोकतन्त्रका लागि राष्ट्रिय कोष निर्माण, वासिङ्टन, डिसीको प्रायोजनमा आयोजित, सियोल, कोरिया, सन् २००१ जुन ।
३२. माइकल जन्सन, भ्रष्टाचारको लक्षण : *सिन्ड्रोम अफ करप्सन : वेल्थ, पावर एण्ड डेमोक्रेसी*, परिच्छेद ५ ।
३३. इ.इ. स्याट्सनाइडर, र, *द सेमीसोभरेन पीपल* ।
३४. डान्क्वार्ट ए रुस्तो, 'ट्रान्जीसन्स टु डेमोक्रेसी : टुवर्ड ए डाइनामिक मोडल,' *कम्प्यारेटीभ पोलीटिक्स* २ (सन् १९७० अप्रिल) : ३३७-६३ ।
३५. नेशनल डेमोक्रेटीक इन्स्टीच्यूट फर इन्टरनेशनल अफेयर्स र काउन्सिल अफ एसियन लीबरल र डेमोक्रेट्स, *फाइनल रिपोर्ट : पोलीटिकल पार्टी स्ट्र्याटेजीज टु कम्ब्याट करप्सन वर्कशप* ।

नेशनल डेमोक्रेटिक ईन्स्टिट्यूट फर ईन्टरनेशनल अफेयर्स
२०३० एम स्ट्रीट, एनडब्लू
पाँचौ तल्ला
वाशिंग्टन, डिसी २००३६
टेलिफोन : २०२-७२८-५५००
फ्याक्स : २०२-७२८-५५२०
वेबसाइट : www.ndi.org